

University of Groningen

Enacting Devotion

van der Laan, Joanka

DOI:
[10.33612/diss.130758161](https://doi.org/10.33612/diss.130758161)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2020

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
van der Laan, J. (2020). *Enacting Devotion: Performative Religious Reading in the Low Countries (ca. 1470-1550)*. University of Groningen. <https://doi.org/10.33612/diss.130758161>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Appendix: Consulted primary sources

This appendix includes both the bibliographical information for the sources that are discussed in this study and the original Middle Dutch quotations that appeared in English translation in the discussion.

The arrangement of this information is as follows: first, the five core sources are listed. Of these sources one edition was chosen as a representative and described. After this description follows a table of other copies of the work that were consulted during the research phase. The table is followed by the Middle Dutch citations used in the discussion. After these five core sources follow the other material that is referenced in the study: first the three sources that were used as supportive material, namely the work of Godscalc Rosemond, and then the *Kersteneenwe* and *Kerstenspiegel*.

The rest of the works are arranged alphabetically.

Where possible, references are given to the corresponding numbers in Nijhoff and Kronenberg *Nederlandsche Bibliographie* (NK), or, if not listed there, the numbers in Pettegree and Walsby's *Netherlandish Books* (NB).

Consulted manuscripts are listed at the end of the appendix.

In the transcriptions the use of i/j and u/v, interpunction, and capitalisation were normalised. Contractions were silently expanded.

Berch van Calvarien

Description of edition Antwerp, Willem Vorsterman, ca. 1525, copy LEIDEN UB 1497 G 38:3.

Copy bound together with Godscalc Rosemond's *Boecxken vander biechten* and *Een Gheestelic avontmael*.

20 folios. [a]8-b8-[c]4. 8o. 20 lines.

13 woodcuts; printed initials.

Woodcuts: a1r Christ carrying the cross; a1v, Christ receiving the crown of thorns; a3v Christ before Pilate; a5r Veronica with the Sudarium; a6v Christ carrying the cross; a8r Christ carrying the cross; b3r Crucifixion; b5r Christ crucified; b6v the Virgin Mary with the dead Christ in her lap; b8r entombment; c1r entombment; c2v Christ nailed to the cross; c4v printer's mark Vorsterman.

NB lists 25 editions until 1581.

NK 269-277; 2393-2396; 4301-4302; 093.

NB 26854, 26855, 26869, 26870, 26877-26880, 26882-26884, 26888, 26891-26898, 26902-26906.

Other copies consulted:

Leiden, Jan Seversz, ca. 1512	GHENT UB BIB.ACC.000783/-2	NK 2393	Incomplete
----------------------------------	-------------------------------	------------	------------

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

Leiden, Jan Seversz, after 1514	DELFT SA 0025352	NK 269		Rubrication in initials and colour in woodcuts
Utrecht, Jan Berntsz, 1518	LONDON BL, 4412.AA.15	NK 270		Rubrication and colour in woodcuts.
Leiden, Jan Seversz, before 1519	HAARLEM SB 56 D 8	NK 271		Rubrications and red paint in woodcuts
Amsterdam, Cornelis van Pepinghen, ca. 1520	HAARLEM SB 56 D 4	NK 272	Annotated with days of the week	
Antwerp, Willem Vorsterman, ca. 1520	THE HAGUE KB 150 E 27:3	NK 2394	Annotated with days of the week	Rubrication and red paint in woodcuts
Antwerp, Willem Vorsterman, ca. 1525	LEIDEN UB, 1497 G 38:3	NK 273		
Antwerp, Willem Vorsterman, ca. 1523-25	ANTWERP RUUSBROEC, RG 3117 F 11	NK 4302		Rubrication and colour in woodcuts
Antwerp, Willem Vorsterman, ca. 1530	THE HAGUE KB 233 F 48	NK 274	First two quires are bound together with last quires of a copy of the <i>Devote meditatie</i> , AMSTERDAM UVA NED INC 491.	
Amsterdam, Doen Pietersz [between 1518 and 1532]	1: THE HAGUE KB 231 G 31: 5 2: AMSTERDAM UVA NED INC 111	NK 275		1: Colour in woodcuts. 2: Added rubrication and red in woodcuts.
Antwerp, Symon Cock, ca. 1532	AMSTERDAM UVA NED INC 309	NK 2395	Incomplete	
Leiden, Peter Janszoon, ca. 1540	LEIDEN UB 1497 G 40:3	NK 277		
Antwerp, Michiel Hillen van Hoochstraten, ca. 1540 or later	THE HAGUE KB 227 J 79:3	NK 2396		

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

Leiden, Jan Mathijszoon, ca. 1546	LONDON, BL 4404.BBB.27:1
Antwerp, Symon Cock, 1546	ANTWERP, HC 802076

Fol. a1r

Hier beghint een seer goet ende devoet boecxken voer enen yegeliken kersten mensche homen den berch van Calvarien opclimmen sal ende helpen onse heer sijn swair cruys draghen want hi seer moede is gheworden vanden swaren anxt des doots.

Fol. a1v

Als ghi den berch van Calvarien o du ynnige siele visiteren wilste so suldy u laten duncken of ghy onsen lieven heere voor u saecht gaen.

Fol. a1v-a2r

Item als ghy desen berch bestaen wilt so gaet eerst op dijn knien sitten in een heymelike plaetse ende slaet dijn oghen op inden hemele ende bekent u voor god dat ghy een arm sondaer sijt [a2r] ende dat ghi niet waerdich en sijt Christum na te volgen den swaren cruys ganck ende dan maeckt een goet opset in dijn herte dat ghijt Gode ter eeren doen wilt.

Fol. a4v

Hier knielt neder voer dat eerste cruys ende groet dat bloedige aensicht Cristi dat Verona gegeven wert van Christo selve gedruet in eenen doec van witter verwen.

Fol. a6r

Hier knielt neder voor dat ander cruyce daer hem onse here om keerde tot den vrouwen van Jherusalem.

Fol. a7v

Hier knielt neder voer dat derde cruce daer onse heere is neder vallende met den ghecroenden hoofde.

Fol. b2r

Item dese suchtinge gaf onse lieve here uut doen hi opten berch van Calvarien quam. (...) O lieve here dit pater noster offer ick di ter eeren des ellendyghen suchtens doen ghi dat cruyce ende alle der werelt [a8v] sonden op uwen hals droecht. So bidde ic u lieve here dat ghij mijn siele wilt ontfanghen in mijn laetste versuchten ende die sware borden mijnder sonden wilt verlichten. Leest een pater noster.

Editions with '7 vallen text', citations from Leiden, Jan Seversz, before 1519, NK 271, copy HAARLEM 56 D 8

Fol. c4v

Die eerste val

O lieve here Jhesu Criste ick dancke dy des pijnlycken stotens dat ghy om minen wille sijt gestoten vanden stegher soe oneerlick ende versmadelic in dat revierken Cedron alsoe ghenoeemt ende daer soe versmadelick door ghesleept. O lyeve here ick bid u doer die pijnlicheit van desen

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

val wasschet my mit dat water dat van boven coemt der devoter tranen uut waerachtich berou alle mijnre sonden tot beteringe mijns sondigen levens ende recht mi weder op vanden val der sonden.

Fol. c7r-c7v

O lieve minnelicke here Jhesus ic dancke di uut dat innerste murrich mijns herten ende ick vermaen dy den alre pijnlicksten weemoedyghen val doe ghy mitten cruce op gherecht wort ende die felle ioden lieten dy soe wreedelick mitten cruce neder vallen alsoe dat dijn heylighe aensicht gheprent wort inder aerden ende also dat alle dijn aderen schoorden ende dijn zenen bersten. Ende dit was een van dijn meeste lyden datstu ye opder aerden gheleden hebste. O heilighe stercke minnelicke god ick bid u doer desen alre swaersten val wilt weder in my prenten u godlijcke beelt. Ende wilt my vergeven [c7v] die seven dootsonden soe veer als ick daer sculdich in bin. Ende wilt mijnre ontfermen. Lieve here ontfanct mi weder in die armen uwer genaden. Amen. Paternoster.

Edition Amsterdam, Doen Pietersz [between 1518 and 1532], NK 275, copy AMSTERDAM UVA NED INC 111, fol. b8v.

Een gebet voor dat heyligh cruys.

O naeckte menscheyt. O wreede martelie. O dyepe wonden. O crachte des bloets. O bitterste doot. O godlijcke soeticheyt ons heren Jhesu Christi helpet ons totter ewigher salicheyt. Amen.

Devote meditacie

Description of Leiden, Jan Seversz, date unknown, probably ca. 1516, copy HAARLEM SB 56 D 9. 32 folios. [a]8-b4-c8-[d]4-e8. 8o. 21 lines.

33 woodcuts; printed border decorations.

Woodcuts: a1r Arma Christi; a1v Crucifixion; a3v Christ carrying the cross; a4v the Last Supper; a5v Agony in the garden; a6r arrest of Christ; a6v Christ before Annas; a7r Christ before Cayphas; a7v Christ before Pilate; a8r Christ before Herod; a8v Christ before Pilate; b1r Pilate washing his hands; b2r Christ carrying the cross; b3r Christ carrying the cross; b4v Christ unclothed; c1r Ecce Homo; c2r Christ carrying the cross; c3v Christ carrying the cross; c4v Sudarium within rosary and arma Christi; c7v Christ pausing on Calvary; c8v kneeling woman in adoration before Christ on the cross; d1r Christ crucified; d2r Christ crucified; d2v Christ crucified; d3v the Virgin holding the body of Christ, with Mary Magdalen and John at their sides; e1r entombment; e1v Resurrection; e2v Ascension; e3r Pentecost; e3v Annunciation; e6v Mary Magdalene kneeling at the table of Christ; e7r Maria in Sole; e8v printer's mark.

NB lists 35 editions until 1562-67 (including one in French).

NB 3617-3652.

NK 310-320; 2410-2418; 4189-4190; 4306; 0109-0114.

Other copies consulted:

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

[Antwerp, Henrick Eckert van Homberch, ca. 1510]	CAMBRIDGE, MASS HL, TYP 530.21.865	NK 2410		Rubrication. Colour in woodcuts.
Leiden, Jan Seversz, after 1514	LEIDEN, LTK 237	NK 310		Rubrication and red paint in woodcuts
Leiden, Jan Seversz, ca. 1516	AMSTERDAM UVA, NED. INC. 76	NK 311		-
Leiden, Jan Seversz	HAARLEM SB 56 G 9	[not NK 311]	[slightly different than NK 311]	Rubrication and red paint in woodcuts
Antwerp, Willem Vorsterman for Adriaen Roelofs, 1518	UTRECHT MCC PI6	NK 312		Rubrication and red paint in woodcuts
Antwerp, Willem Vorsterman, 1518 ⁷	AMSTERDAM UVA, NED. INC. 92	NK 313		Rubrication and red paint in one woodcut
Antwerp, Willem Vorsterman, 1518	1: BRUSSELS KBR, III 27934A 2: THE HAGUE KB 231 G 22	NK 314	THE HAGUE KB 231 G 22 has extensive annotations, see Rudy	1: rubrication and colour in woodcuts 2: -
Antwerp, Willem Vorsterman, 1518	THE HAGUE KB 2901 E 33	NK 315		Some rubrication. Red paint in woodcuts
Antwerp, Willem Vorsterman, 1518	THE HAGUE KB 172 E 1:2	NK 4189		Rubrication. Colour in woodcuts.
Antwerp, Willem Vorsterman, 1518	AMSTERDAM UVA NED. INC. 93:2	NK 2413		-
Delft, Cornelis Hendricz Lettersnijder, 1520	HAARLEM SB 56 D 3:2	NK 316		Rubrication. Colour in woodcuts.
Antwerp, Willem Vorsterman, 1524	GHENT UB ACC 1382	NK 2418	French edition	-
Antwerp, Willem Vorsterman, ca. 1525	THE HAGUE KB 231 G 35	NK 317		-

⁷ Kronenberg 1948, 120, observing that there are at least eight separate editions of Vorsterman that bear the date 12 October 1518 (two for Adriaen Roelofs), notes that some of these must be ‘antedatings’. Although the reason is unclear Kronenberg does suspect any evil intent.

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

Antwerp, Willem Vorsterman, 1528	COLOGNE USB, AD+BL228	NK 318		Rubrication. Red paint in woodcuts.
Antwerp, Willem Vorsterman, ca. 1530	AMSTERDAM UVA, NED. INC. 491	NK 319	First two quires are bound together with last quire of a copy of the <i>Berch van Calvarien</i> , THE HAGUE KB 233 G 48	-
Antwerp, Michiel Hillen van Hoochstraten, ca. 1531	BRUSSELS KBR LP 5042 A	NK 2414		-
Antwerp, Symon Cock, ca. 1534	AMSTERDAM UVA NED INC 307	NK 2415a		-
Antwerp, Willem Vorsterman, 1538	LONDON, BL CUP.550.G.1.	NK 320	Only edition not in octavo format, but in sixtodecimo.	Also with colour printed text and decoration.
Antwerp, Claes van de Wouwere, after 1540	LEIDEN UB 1497 G 40	NB 3652		-
[Antwerp, Jacob van Liesvelt, 1541]	THE HAGUE KB 1702 G 33			-
Antwerp, vid. Jacob van Liesvelt, 1561	LONDON BL 4401.A.21	NB 3651		-

Fol. a1r

Dit is een devoet meditacie op die passie ons heren. Ende van plaetse tot plaetsen de mate geset dair onse here voer ons geleden heeft met figuren ende suverlike oracien daer op dyenende.

Fol. a2r

Item dit devoet boecxcken heeft een weerdich priester ghe-naemt heer Bethlem bescreven die in dat heylighe lant van beloften binnen die stat van Jerusalem menigen tijt gewoont heeft. Ende hi heeft alle die heylighe plaetsen nauwe ghemeten ende bescreven daer onse lyeve heere geleden heeft om ons arme zondaren te verlossen van die eeuwighe doot.

Fol. a2r

Dit en is niet te verstaen datmen dit verdient allene die te Jherusalem sijn of die daer reysen mer alle menschen in wat plaet[2v]sen dat si sijn als si hair herten innichlic tot Gode keeren ende die heilighe plaetsen daer dit geschiet is devotelick ende met compassie mediteren na haer crancke menschelijc verstant.

Fol. a8r

Lancx een anderen wech.

Fol. b1r

Item dat rechthuys daer Pilatus dat onrechtveerdige oerdeel gaf uut ghiericheit over den onnoselen Jesum datmen hem crucen souden dat stont seer hoghe boven alle ander huysen.

Fol. c8v

Hier suldi u ogen inwendeliken slaen opten gecruysten bloedygen naecten Jhesum ende leest met groter danckaerheit knielende .v. pater noster ende .v. Ave maria in die eere van zijn .v. diepe bloedige blinckende wonden.

Fol. d4r-d4v

Ghebet

O Naecte bloedige doorwonde here Jhesu Christe ic aenbede u van den cruce ghedaen ende op den schoot van dijne bedructe moeder gheleyt. Ick gruete alle die heylige bloedige fonteynen uwer dieper wonden die ghi om mijnen wille ontfangen hebt in u heylige lichaem dat al met uwen heyligen bloede overgoten was. Mijn heere mijn God wat hadt ghi meer voer mijn sonden lyden mogen dan ghi hebt ghedaen. O bedructe moeder u heylige tranen liepen so overvloedelijc over dijn heylige aensicht tot op die borste dijns lieven soens [d4v] O suver maghet ende alder weemoedichste moeder goods Maria ick bidde u doer den grooten rouwe die ghi in u herte hadt doe ghi uwen lieven sone in uwen schoot doot ontfinct ende soe jammerlyc doerslaghen bebloet ende ghemartelijt om mynen wille, laet doch een van dynen heyligen heeten tranen vallen op mijn coude sondige herte op datter vermorwet worden mach om medelyden te hebben met uwen ghebenediden sone ende met u. O ellendighe moeder gods wilt doch u diepe versuchten ende uwen moederlyken rouwe mit eewiger trouwen in mijn arme siele ende sondich herte drucken op dat ick mede deelachtich worden mach alle der ghenaden ende aflaten die hier ghegeven zijn op dat dijns soens bitter passie ende u moederlyc mededoghen aen mi behouden bliven ende ic hier nae eewelic met u verbliden. Amen.

Fol. e5v

Item alle desen voerscreven heyligen aflaet mach een yeghelijc kersten mensche uut die grondeloose bermhertichede des bitteren lijdens ons liefs heren Jhesu Christi verdienen gaende, staende, sittende, oft legghende, op sijn werck of waer hi is dye sijn herte tot dye heylige plaetsen stiert ende dat lijden ons liefs heeren overdenct ende die Pater noster devotelijc leest soe si daer op gheset sijn.

Copy Amsterdam UvA, Ned. Inc. 76

Fol. e8v

Ghecorrigeert uut een boecxken dat Willem Vorsterman gedruet heeft bi eenen wisen voirsichtige notabulen man meester Hugo Janssoen van woerden daer hem grote profijt ende devocien toe porden. Ic den minste na maels nu verbetert heb nae mijn crancke vermoghen.

Fasciculus mirre

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

Description of edition Antwerp, Henrick Eckert van Homberch, 1518, copy NIJMEGEN UB P.INC 108.

188 folios. a8-b4-c8-d8-e8-f4-g8-h4-i8-k8-l4-m4-o8-p8-q4-r8-s8-t4-v8-x4-A8-B4-C4-D8-E4-F8-G8-H8-I8. 4o. 32 lines.

34 woodcuts.

Woodcuts; h3v: Last Supper; i1v: Christ washing the feet of disciples i4r: Last Supper; k4v: Agony in the Garden; k6v: Agony in the Garden; l3r: Christ arrested; m4v: Mocking of Christ; m6v: Christ before Annas; m8v: Christ before Cayphas; o3v: Mocking of Christ; 07v: Christ before Pilate; p3r: Christ before Herod; p8r: Flagellation; r2r: Christ receiving the Crown of Thorns; r5r: Ecce Homo; s1v: Pilate washing his hands; s3v: Christ carrying the cross; s6r: Christ carrying the cross; s8r: Christ unclothed; t1v: Christ waiting for cross to be readied; t2v: Christ nailed to the cross; v1r: Crucifixion; A5v: Crucifixion; B4r: Crucifixion; C4v: Descent from the cross; D1r: Pieta; D2v: Entombment; D8v: Harrowing of Hell; F2r: Resurrection; F5r: Women at the empty grave; G1r: Noli me tangere; G4v: Crucifixion; H4v: Christ at Emmaus; I1r: Ascension

NB lists 29 known editions.

NB: 12106-12135.

NK: 922-928; 3016-3021; 4342.

De Troeyer 1970, nos. 127-150.

Other copies consulted:

Delft, Hugo Jansz van Woerden, 1517	THE HAGUE KB 226 E 5	NK 922
Antwerp, Henrick Eckert van Homberch, 1518	1: NIJMEGEN UB P.INC 108 2: THE HAGUE KB 228 E 15 3: ANTWERP MPM R 12.10	NK 923
Antwerp, Willem Vorsterman, ca. 1534	GHENT UB RES.1538	NK 4507
Antwerp, Hendrick Peetersen van Middelburch, ca. 1538	GHENT UB THEOL. 4052	NK 3020
Antwerp, Hendrick Peetersen van Middelburch, 1540	ANTWERP MPM 8 334	NK 3021
Antwerp, Jan I van Ghelen, ca. 1540	ANTWERP MPM R 3.23	NB 12123
Antwerp, Willem Vorsterman, 1543	1: GHENT UB THEOL. 1054 2: LEIDEN UB 1498 F 30 3: ANTWERP MPM R 11.20	NB 12125
Antwerp, Hendrick Peetersen van Middelburch, 1544	ANTWERP MPM B 2410.12	NB 12126
Leiden, Peter Jansz, 1546	1: AMSTERDAM UVA OTM: OK 62-5305 2: LEIDEN, LAKENHAL 1789	NB 12127
Antwerp, Marie Ancxt (widow Jacob van Liesvelt), [1548]	ANTWERP MPM B 3697.6	NB 12128

Fol. a1r

Om enen gheestelijcken voortganck in doechden te vercrighen.

Fol. a6v

Item als ghi vint in dit tegenwoordich boec getekent tusschen twee halve manen aldus (dat is den text) van desen boeken ende dat suldi onder belinen van dye een mane tot die ander maen met een rode linie, in dien dat ghy wilt.

Fol. a7r-a7v

Want die heylighe evangeliste, die dat heylighe evangeli ende die woorden wercken ende dat lijden Jhesu cristi bescreven hebben, hebben alder minste ghescreven oft geroert dair ihesus alder meest geleden heeft als dat op elic blijkt dien die heilige evangelie lesen, want van die iij. principael pinen sijns lijdens luttel oft weynich roeren of met simpelen woorden bescreven (...). Dit hebben nochtans die heilige evangelisten gelaten door den heylighen gheest, op dat den devote harten souden hebben ende vinden een brede grote ende diepe oersaek [a7v] hem grondelick te oefenen in dat lijden ons heeren ghebenedijt ende te ondersoecken ende te ondertasten.

Fol. c4v

Want laet een starck gesont ongequetst man niet gerecht noch ghebonden staen met uutgerechten armen een halff ure hem sal duncken dat sijn armen scoren willen ende zijn lijf beneden bersten wil.

Fol. c5r

Want als wy dat in ons moghen bevaren, worden wy gestorten of gheduwet boven op onse voeten of op onse handen dat sal ons meer pijn doen dan of wi dat op ander steden voelden. Ende noch meer.

Fol. c6r-c6v

Want ist saeck dat een mensche heeft vijf of tien wonden die wond daer hi dien meeste pijn int lijt die volt hi meest ende daer beclaecht hi hem meest van also dat hi die ander wonden niet of weinich en acht als wi dat bevaren, want een mensch die grote tant sweer heeft of dat voetevel al heeft hi ander quetsinghe of swaren in sijn lichaem hi sal die vergeten of weinich achten overmits die grote weten ende pijn die hij voelt inden tanden of inden voeten. Zoe en ist in Cristo niet gheweest, mer Christus heeft na al zijn crachten claerlic ende strackelic ghevoelt ende bekent versceiden al zijn ghestuetste ende gheslagen leden elck bisonder ende al zijn wonden ende elck bij zonder, ende al die pijnen ende die crachte der [c6v] pijnen sijnre leden ende wonden ende elc pijn ende elc cracht des pijs bysonder als dat Jhesus in elc lit bysonder, ende in elck quetsinghe bysonder ende in elcke slach bysonder lastighe pijn had sonder verlichtenis, noch die een pijn en verminderde of verduysterde den ander niet.

Fol. e4v

Die derde reghel is dat die gheen die die spijs sijnre sielen vinden ende smaken wil in dat ghebendyde lijden ons heren dye moet hem sonderling wachten van alle sinlijcke liefde ende ontrecken hem alle sinlijcke troost ende alle ghenuechte des lichaems.

Fol. e5v

Oeck waert profitelijck dat hi hem ontrecte alle sachticheyt van hemden, van lakenen, van bedden ende alrehande curiosicheyt van clederen ende cyerten, overlegghende dat dye heer der heeren, coninck der coninghen nye op bedde gherust en heeft, daermen van leest, in Bethlehem was sijn bedde die harden stenen cribbe, in den woestenyne dye bloot aerde ende wij lesen int heylighe evangeli dicwil dat hi hele nachten overbadt.

Fol. e5v

Die vijfste reghel is dat een mensch de een rechte smaeck begheert te hebben in dat lijden ons heeren die moet hem gheven tot enicheyt dair hy kan ende mach, want onse lyeve heer sprect door den propheet Oseam segghende: Ick sal mijn bruyt leyden in enicheyt ende dair sal ick tot hoor hart spreken. Ende dye prophet David seit: Ic sal horen wat de heer in in mi spreken [e6r] sal. Men mach niet horen dair veel gherusts is, want die hem wel oeffenen sal int lijden ons heren dye behoeft dat hi al die crachten sijnre sielen dair mede verenicht. Sal dair anders smaeck wesen? Dit leert ons die bevolenheyt wel wanneer een mensche veel by den luden gheweest is wat verbeeldinghe dat hi mit oghen ende mit oren gheput heeft. O heylighe enycheit ende hoe luttel menschen geestlic ende wairlic verstaen dat.

Fol. e6v-e7r

Die achte reghel is dat een mensche in die oefninghe van dat lijden ons heren sijn verbeeldinge also starc sal maken dat hi in veel articulen dair Jhesus meest spitcheits of pijns in gheleden heeft hem sal laten duncken of hi dair tegenwoordich wair ende dat met lichamelicken ogen sage also veer alst mogelick is want door dye sterkte verbeeldinge worden die begeerten tot compassie ontsteken ende dat hart wort daer doir van andere becommeringhe ende instortende vreemde ghedachten bewaert. Ende oec dat een mensche sal hem also hebben in spreken, in [e7r] sien ende in droefheit of hi sijn heer dair tegenwoordich sage ende sonder twijfel Jhesus sal hem also overstorten weder waerdelick inden gheest des mensches als hem een mensche laet duncken dat hi dair bi hem is.

Fol. e7r

Die negende reghel is dat wanneer een mensche hem ghevoel gheheel verlaten te wesen ende die inwendighe troost ende smaec wort hem door heymelick dispensacie of saeken van god gheheel gheweygert alsoe dat hi hem tot gheen oefninghe des lijdens ons heren gheven en kan noch sijn hart tot gheen medelijden beroirt en kan worden, so sal hi nochtans met devoten begeerten Jhesum dancken ende loven ende verblijen hem van die weldaden ende liefden Jhesus hem in sijn passie ende doot bewesen heeft.

Fol. e7v-e8r

Also moet een mensche mede doen wanneer hi voelt dat inden woestenie sijnre oefninghe hem onbreken die wateren der gracies, so moet hy nemen die roede des heylighen cruyces ende slaen op den steen sijns herten twewerff met inwendighen ghedachten, so als hy kan ende mach als gheseyt is ende oeck mit lichamelijcken oefninghen, als mit uutrecken der armen, opboringhe der handen, opslaen mit den oghen tot den hemel ende tot den ghecruysten Jesum, met slaen voor den borst, mit devoten knielinge, mit hem selven een goede disciplijn te gheven off ander ghelijcke devote oefninghe ter tijt toe dat die wateren der tranen uut dat versteende hart overvloedelijc vloyen ende also die siel daer uut drincken mach wate[e8r]ren der vurigher

devocien ende dat sinlicke lichaem doer alsulcke oefninghen also ontsteken ende warmghemaect mach bequaem ghemaect worden om hem te sterven ende sijn sinlickheden te breken.

Fol. e8r

Die tiende reghel is dat een mensche in allen articulen vant lijden ons heeren daert te pas off te pas comen mach intrecken sal dye hertelijcke droefnisse vanden soeten moeder Maria op dat door hoor verdiensten dat hart ende die gheest mach dyeper ontsteken worden in medelijden ende dat verstant mach meer verlicht werden in bekennis, als exempel. Wanneer dat een overdenct wat Jhesus tot Cayphas huys geleden heeft so sal hy int eynde van dat artikel dencken wair mach nu wesen die soete moeder Maria.

Fol. f1v

Dair om merct dese heylighen scrifturen dye dat openlijc bewysen dattet nyet genoeg en is Cristum te bescouwen, mer men moet Cristum in sijn passye navolgen, want die passie ons heren beslyt alle volmaectheyt der doechden want al de gheboden, raden ende wercken die Cristus in sijn heyligh evangelij gheleert heeft, heeft hi altesamen in sijn ghebenedide passie int alder hoochste ende volmaecste selff volbracht.

Fol. f2v-f3r

Merct doch hoe dye passie ons ghesontmaker ons is een spiegel alles volmaectheys ende hoe wij veerder van dit spiegel dwalen hoe wy God mishagherlijcker sijn ende den ghecruysten Jhesu onghelijcker, ende hoe dat wij meer nae die spiegel leven ende wercken hoe wij god behagelijcker sijne ende den ghecruysten Jhesu ghelijcker.

Fol. f3v

Ende bekennen dan oetmoedelijc scijn scult dat hij sijn ghesontmaker ende sijn brudegom niet ghelijcker en is ende maken dan een vast opset off een vast voornemen dat hij voortan arbeyden sal hem ghelijcker te maken ende bidden oetmoedelijck die hulp sijnre godlijcker gracen.

Fol. g2v

Sonder twijfel u boeck is gheweest u ghebenedide lichaem: binnen ende buten volghescreven mit den gheeselen ende mit den doornen, verlicht met u roselijke bloet, ghebonden met den banden, ghesloten met den naegelen. (...)

Ick bidde u door u godlijcke goethyt dat ghy mij dit boeck uwes ghebenedide lijdens ontsluten wilt ende nimmermeer weder voor mi sluten ende ghunt mij dair ewelijck in te lesen doir stadighe andachtige ghedenckenis (...).

Fol. g5r

Ende dit doet een mensche wanneer hy hem seluen also keert tot Jhesum ende uut al die crachten sijnre siele hem in dat lijden ons heren also overstorten ende hem selven smelt dat hi hem van allen becommeringe ontslaet ende geheel uut hem selven gaet, ja boven hem selven gaet; dat hi in sijn wesen ende in al sijn wercken, et hy, drinct hi, waect hi, sprinct hi uut sijn slaep, arbeyt hi, spint hi, naeyt hi, gaet hi, staet hi, is hi biden menschen of alleen altijt te gemoet comt Jhesus ende de gecruyst. Also dat hy niet en sicht van binnen noch en voelt en verstaet noch en begheert te sien, noch te verstaen, noch te horen, noch te voelen, dan alleen Jhesum bespot, versmaet, gepinicht ende gecruyst om onsen willen.

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

Fol. g7v-g8r

So hebben wij dat lijden ons heren ghedeylet in seven daghen ende elcke dach vanden weeck sal hebben sijn [g8r] sonderlinghe oeffenisse.

Fol. g8r

Ende sal tusschen elcke artikel lesen indien hy alleen is vijf pater nosteren ende vijf Ave marien mit uutgherecten armen, off is hy nyet alleen soe sal hij dye devotelijck lesen.

Fol. h1v

Die vyerde manier is wantmen veel menschen vint die luttel tijts hebben als dienstmaechden, dienstknepen, arme vroukens die veel kinderzens hebben, arbeyts luden ende ander, nochtans si en worden niet onschuldicht si moeten den gecruysten Jhesum dancbair wesen ende bysonder op den tijden die God ende die heilige kerc dair toe gheordineert hebben.

Fol. h2r

Och is dat niet luttel ghenoech, ende mach hy dat nyet doen, so leset doch alle daghe des morghens wanneer hi opstaet .v. pater noster ende .v. ave maria ende .v. pater noster wanneer hi te bedde gaet ende bevelen hem selven den gecruysten Jhesum.

Fol. h7v

Want hoe wij dyeper ghevonden worden ontsteken te wesen in een recht medelijden mit den gecruysten Jhesu hoe wij hier naemaels die vruchten sijnre passie ende die glorie sijns verrisenissen dieper ghebrucken sullen.

Fol. h8r

Och dairom so sal een mensche elcke artijckel van dat lijden ons heren overlanck ende grondelijck overdencken op dat hij also mach tot medelijden ontsteken worden ende hoe meer hem ghift tot medelijden hoe sijn begheerten meer tot onsen here Jhesum in liefden ontsteken wort hoe dattet medelijden meer in hem wassen sal ende also so sullen dye liefde ende dat medelijden malcander vermeren alsoe langhe dat een mensche sal comen tot een grote volmaectheyt hier ende hyer naemaels tot enen grooten glorie.

Fol. h8r-h8v

Och wye en soude met gheen dyepe medelijden bevanghen worden dye overdenckt die swairheyt die diepheyte ende die menichvoudicheyt sijnre pijnen, sijnre spiticheden, sijnre versmaetheden, sijnre ellendygher droefnissen als int eerste deel grooter is int ghemeen ende in dat derde deel in elck artykel bysonder gheroert sal worden. Och wye mach hem onthouden van tra[h8v]nen wanneer men denct dat onse sonden sijn die saecke dat die onnosele Jhesus soe deerlicken ghehandelt is.

Fol. h8v

Ten derden so mach een mensche hem oeffenen in dat lijden ons heren Jhesum mit diepe ende grote verwonderinge also dat hi in elck artikel by sonder of int gehele lijden int ghemeen hem mach uut al sijn verstant ende memorie verwonderen wanneer hi merct of wil merken wie die gheen is dair gheleden heeft, wat hy gheleden heeft, voer wien hi gheleden heeft ende van wie hy geleden heeft.

Fol. k3r

Om dan een mensche in dit artikel gelijk te maken so gaet uut dy selven ende climt met Jhesus ende sijn discipulen op den camer dair hy sijn avontmael et ende mit sonderlinge devocie verblijft dy in dijnen geest dattu mogest wesen mit Jhesus ende sijn discipulen in de wellusten sijn gebenedyde avontmaels. Laet dye lyefte die scaemte verminnen ende dijn vuerige begheerten van hem werpen alle anxt ende biddet hem dat hij dij sadygen of spijsen wil van den cruymen sijns ghebenedijde avontmael. Ende bistu vervaert inden gheest dat du overmits oetmoedicheyt anmerkende dye hoochwaerdicheyt Jhesu ende sijnre lyever discipulen ende dye costelijckheit des spijses die dair genutticht wort niet en dorves di in hair geselschap setten. Soe staet van veers voir der doren als een arm bedelair ende siet onnoselije ende biddet oetmodelijck den rijcken man Jhesus steect uut dijn handen om wat van hem te ontfangen ende openbair dijn begeerte ende dijn honger met tranen sonder twijvel die rijke ende goedertieren Jhesus en sal u nyet ongetroost laten van sijn avonmael gaen.

Fol. k5r

Ganc du al met hem ende sceyde niet van hem op dat hi hem niet weder van di en sceyde.

Fol. k6r-k6v

Och al ghaet Jhesus met sijn drie apostelen op een heymelijcke plaets volcht du hem heymelijck van veers ende merckt naerstelijcken hoe hij in hem nem onse crancheit ende siet hoe dye soete Jhesus onder wyens bedwanck al is gheset datter is in hemel ende aerde schuddet ende bevet ende droevich totter doot. ¶O mijn god wat is doch dit dattu dus droevich biste hebstu nyet al gheheel vergheten dattu God biste, mer mij dunckt alsoe alstu met dijne vryen wil hongher, dorst, koude, hetten, ende moet[k6v]heyt aenghenomen ende gheleden hebste soe bystu oeck nu om onsen wil met eenen vryen wil droevich.

Fol. k7r

Ende dair om wanneer een bidden wil sal recht op knielen al doen die lenden zomwijl wat seer, denckt hoe seer dat hem sijn lenden ghedaen hebben die drie uren ant cruys ghehanghen heeft.

Fol. l2v

Om dy in dit artikel gelijc te maken soe loop mit haestighen begheerten tot dese costelijcke balsam des bloedigen sweets Cristi Jhesum op dat du daer doir onsteken moges worden in barnende liefde, lic die soete droppelen des bloedigen sweets ende eer dye aert dair dat bloet op ghelopen is ende laet gheen slaep in di comen.

Fol. m2v

Ende hebstu by dij dat beelt des ghecruysten Jhesum so moechste met devocie ende vurighe begheerten cussen die voeten, rekenende dy onwaerdich die cusse zijns gebenedide monts of hebt ghij dat beelt niet bi u so moecht ghi die aert cussen in oetmoedicheit of anders doen na dat die gheeste leren sal.

Fol. q2r

Merct doch hoe dye evangelist dit alder wredeste werck des gheesselinghes set met een simpel woort seggende hy gheesselde hem. Mer wij om wiens willen Jhesus dat gheleden heeft behoeren dat dieper te merken wat pijn wat bitterheit wat last dat Jhesus in sijn gheesselinghe ghelden heeft.

Fol. r1r

Ende daer om also als die onnosel Jhesus sijn gebenedide lichaem ende al sijn tedere leden gescoert waren ende met geknoopte geesselen door gewont worden, soe sal een strengen ridder of een strenge dienstmaecht Cristi sijn lichaem castijen met behoerlijcke scarpheden op dattet niet weder spannich en worde.

Fol. r6v

Ende merct hoe in Jhesum pijn op pijn, droefnis op droefnis, spiticheyte op spiticheyte altyt vermeert ende opgehoept worden. Ende wacht een weynich tijts ende blijft bi Jhesum ghi sult noch al meer sien. O Maria bedructe moeder wair sijt ghi nu? Sonder twijfel ghy hebt gestaen met Johannes ende u ander vrienden inden dranghe van dat roepende volc ende hebt u lieve kint soe mismact doer gewont ende bespot gesien ende hebt gehoort die vervaerlicke stemmen der Joden roepende cruyst hem cruyst hem.

Fol. I8r

Geduerige gedachten der passien Cristi is den menschen beter dan of hi een heel jaer vaste te water ende brode off dat hi daghelix met roeden gheslaghen worde tot bloetstoringhe toe of dat hi oec dagelix lase enen ghehelen souter.

Geestelike boemgaert

Description of edition Utrecht, Jan Berntsz, 1518, copy THE HAGUE KB 150 G 44.

28 folios. [a]8-b8-c8-d4. 8o. 21 lines.

9 woodcuts + one printed initial.

Woodcuts: a1r Ecce Homo, female figure kneeling; a3v Agony in the garden, female figure kneeling; b1r Ecce Homo, female figure kneeling; b1v Flagellation; b2v Christ receiving crown of thorns; b7r Pieta, female figure kneeling; c5r female figure kneeling before Christ crucified on a tree; d2v Pieta, female figure kneeling; d4v St Martin [patron saint of Utrecht].

Eight known editions, all listed here.⁸

NB: 5502-5506.

NK: 474-476; 2550; 4200.

Leiden, Jan Seversz, 1515	GHENT UB ACC 1371	NK 2550
Leiden, Jan Seversz, 1518	1: THE HAGUE KB 227 G47 2: ANTWERP MPM R 27.30	NK 474
Utrecht, Jan Berntsz, 1518	THE HAGUE KB 151 F 10	NK 4200
Utrecht, Jan Berntsz, 1521	1: THE HAGUE KB 150 G 44	NK 475

⁸ Falkenburg 1994, note 177, lists 7 editions, which excludes the second Vorsterman edition.

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

	2: UTRECHT UB 197 G 60	
Antwerp, Willem Vorsterman, s.d.	1: THE HAGUE KB 231 G 31:1 2: BRUSSELS KBR II 80319 A 3: ANTWERP UB MAG-P 11.1234	NK 476
Antwerp, Willem Vorsterman, s.d.	ANTWERP HC 55633 C2 537I	[not in NK or NB]
Antwerp, Jan van Ghelen, s.d.	BRUSSELS KBR LP 165 A	NB 5505
Antwerp, Martinus Nuyts, [1546]	THE HAGUE KB 1702 G 43	[not in NB]

Fol. a1v

Hier begint een genuechlijc ende een wellustelic pryee van welrukende bloemen dair die enighe siel in mach gaen spaceren mit haer geminde ende plucken die genuechlike bloemkens des geestelijken boomgaerts.

Fol. a1v

O geminde siel staet op ende laet ons gaen tot u uutvercoren geminde lief minen heer den ic sonder begin sal altijt trouwelijc gedient heb ende ic begeer u inden selven bit te staen. Staet op ende weest niet langer aldus traech. Neemt met u die ioncfrouwe u ghetrouwe dienstmaecht die geheten is Minne ende laet si met haer nemen den corf der begheerten daer ghi metten handen des goeden wils in plucken moecht vanden welrukende bloemen.

Fol. a2r

Want die ioncfrou die Kennis heet heeft mi te verstaen gedaen van zjnre mogentheit. Aldus weder hout mi die ioncfrouwe dye Vrese heet dat ic hem niet en derf genaken. Mer die ioncfrou die Verlangen heet die maect mi dat so lange dat ic des niet langer lijden en can of laten ic en moet op staen om hem te soeken. Aldus begeer ic van u ende dat seer vriendelijc dat ghi mijn leytsman wilt wesen.

Fol. a3r

Ende ic hoer u spreken met bangicheit dijns herten 'bedroeft is mijn siel tot inder doot toe'.

Fol. a5r

Hebt al tijt den roke der roder rosen in uwer herten om mijnen wil also icse om uwen wil geladen had.

Fol. b3r

Als ghi mi daer af begeert te dancken ende te loven, so offert my daer voer die scarpe prekelinge uwer sinnen ende sinlicheit als ghi daer mede ghesteken wert als met scarpe doernen om minen wil ende dat gheerne te derven of te sterven of te lijden na mijnen lyefsten wille so hem dat

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

behaghet, so sult ghi suetelijc weder van mi getroost werden ende gespijst in dat binnenste [b3v] uwer sielen van desen appelen ende dan sal het u cleyn duncken wat ghi om mijnen wil doet.

Fol. b3v

Coemt hier mijn geminde vriendinne is dat ghi noch niet ghesadicht en sijt soe etet van desen edelen boom dien ic u noch gehouden heb daer op wassen die welsmakende guldellinge.

Fol. c6v

Ghedenct des altoes met rouwigen herte hoe dat ghi die saeck zijt geweest des groten quaets dat si my hebben ghedaen overmits die menichfoudicheit uwer sonden die ghi tegens mi bedreven hebt. Hebt altijt in memorien den groten schade daer ghi een ander in gebrocht hebt om dye grote ontrouwe die ghi mi ghedaen hebt.

Fol. c7v-c8r

O edel syel doet [c8r] nu op u gulden flesken ende laet daer in drupen den welrukende balsem des Cypresen boems.

Fol. d2r

O mijn geminde bruyt om welcker minnen wyl ic den bangen berch van Olyveten met cyerlijken bloemen gheplant heb ende den ghenoechliken boemgaert inden hove van Pilatus huise met welsmakende vruchten gepoet heb om wellustelic u daer mede te versaden vanden commer die ghi geleden hebt ende den heelsaem balsem gaerde van Engaddi opten berch van Calvarien. O edel siel wilt altijt met een doorlustigen minnende hert u wandelinghe tot een van desen drien genoechliken plaetsen maken om u daer wellustelic te vermaken met desen edelen ende dyerbaren vruchten.

Negen couden

Description of edition Delft, Henric Pietersz Lettersnijder, 1511, copy THE HAGUE KB 227 G 20.

104 folios [a8]-n8. 8o. 20 lines.

14 woodcuts.

Woodcuts: a1r Agony in the garden; a2v Crucifixion with the Virgin Mary and John; c2r Nativity; c3v Temptation of Christ; c5r Agony in the garden; c6v Flagellation; c8v Christ receives the crown of thorns; d2v Ecce Homo; d4r Christ carrying the cross; d7r Christ waiting for the cross to be readied; e2r Christ nailed to the cross; i4v Crucifixion; k6v Mass of St Gregory; n8v printer's mark Henrick Lettersnijder.

At least 23 editions.

NK: 438; 621-628; 2715-2723; 4128; 4317.

NB: 16750-16770.

Consulted manuscript containing the 'Negen couden' text:

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

BRUSSELS KBR IV 512, ca 1525.⁹

Other copies consulted:

Leiden, Jan Seversz	LEIDEN, LAKENHAL, INV. 1776	NK 438 [listed under a different title, ' <i>Boecxken van goeder devocien ende oeffeninghe</i> ' rather than together with the other <i>Negen couden</i> booklets]	Painted initials. Rubrication. Colour in woodcuts.
Leiden, [Hugo Jansz van Woerden], ca. 1499- 1500	THE HAGUE KB 172 C 23	ISTC ib00765500	Painted initials. Rubrication. Colour in woodcuts.
Antwerp, Henrick Eckert van Homberch, ca. 1505	1: THE HAGUE KB 229 G 19 2: LONDON BL 4404.B.1 3: LONDON BL 4409.AA.20 4: UTRECHT MCC IN H109	NK 622	1: rubrication. 2: rubrication. Red paint in woodcuts. 3: - 4: rubrication.
Leiden, Hugo Jansz van Woerden, ca. 1505	LEIDEN, UB 1371 G 34	NK 4326	Rubrication. Red paint in only two woodcuts.
s.l., s.n., 1505?	1: REGENSBURG 2: CAMBRIDGE UL, F150.E.5.3	NB 9730 / NK 4128/	1: rubrication. 2: Rubrication. Red paint in woodcuts.
Antwerp, Adriaen van Berghen, 1506	BRUSSELS KBR INC A 2.171	NK 4317	Rubrication. Colour in woodcuts.
Delft, Henric Pietersz Lettersnijder, ca. 1510	DELFT SA 0025358	NK 523	Rubrication. Colour in woodcuts
Antwerp, Willem Vorsterman, ca. 1510	BRUSSELS KBR, VI 9817 A	NK 2716	Rubrication. Colour in woodcuts.

⁹ Description below. Other manuscripts noted in the BNM that contain the 'Negen couden' text: TILBURG UB KHS 16; BRUSSELS KBR IV 339; BRUSSELS KBR 3050-51; LEIDEN UB LTK 221; WEIMAR HAAB OCT. 81; GHENT UB 205.

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

Delft, Henric Pietersz Lettersnijder, 1511	THE HAGUE KB 227 G 20	NK 624	Rubrication.
Antwerp, Henrick Eckert van Homberch, ca. 1515	GHENT UB, TH 3260	NK 2717	-
Leiden, Jan Seversz, 1516	BRUSSELS KBR, INC A 1779	NK 2718	Rubrication. Red paint in woodcuts.
Antwerp, Henrick Eckert van Hombert, 1517	THE HAGUE KB 229 G 10	NK 625	-
Utrecht, Jan Berntsz, ca. 1518	COLOGNE USB, AD+S331/332	NK 626	Rubrication. Colour in woodcuts.
Antwerp, Jan van Ghelen, ca. 1520	LONDON BL C.111.AA.39	NK 2720	-
Delft, Cornelis Henricsz Lettersnijder, 1529	THE HAGUE KB 227 G 16	NK 627	-
Antwerp, Willem Vorsterman, 1533	ANTWERP, HC B 55632 [C2-537 I]	NK 2721	Rubrication. Colour in woodcuts.
s.l., s.n., 1535	AMSTERDAM UVA NED. INC. 308	NK 2722	-
Antwerp, Jacob van Liesvelt, 1536	BRUSSELS KBR, II 80.326 A	NK 628	Rubrication. Colour in woodcuts.
Antwerp, Jacob van Liesvelt, 1542	AMSTERDAM UVA NED. INC. 93:1	[not in NK or NB]	Only colour on titlepage.
Antwerp, ..., 1545	LEIDEN UB, 20643 G 8:3	NB 16768	-

Fol. a2r

Item inden derden van seven banden daer onse lieve here mede gebonden was vanden lichaem
sijnre moeder totten cruce toe daermen oec alle daghe in oefenen mach.

Fol. a3r-a3v

O mensche siet aen dat beelde des gecruisten Jesu met groten medeliden, aenmerct hoe
iammerliken hi om dijnre liefden gehangen heeft drie uren lanc aen drie seer pijnlike yseren grove
nagelen mitter pijnliker crone van vele tacken der doornen in sijn edele hoofd. Ende mercket doch
hoe moede hi des hangens was doe hi een ure gehangen hadde. Sla op dijn ogen aen dat heilighe
cruce. Slaet voor dijn sondige herte [a3v] ende bidt dinen scepper dat hi di wil vergheven alle dattu
mit dijnen sondigen herte tegen sine godlike mogentheit gedaen hebste als mit gedachten.

Fol. a4r-a4v

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

O sondighe mensche en laet nu di selven ooc niet duncken datstu nu sittes voor een beelde van stene oft van houte gemaket, mer laet di recht duncken oft du stondest op den [a4v] berch van Calvariën onder dat cruce Jesu ende sietste ende hoorste den alre smadelicsten bittersten ellendichsten doot des sone goods.

Fol. a5r-a5v

Al maeltmen die soete moeder onder den cruce staende tis wel te vermoeden dattet haer niet gegont en wort [a5v] haer lieve kint so nae te comen. Mer merket ende siet hoe si met haren lieven vrienden van verre stont.

Fol. a6v

Ende ghedencke voort meer selver alle dinc over du sulste genoeg vinden dat haren allendigen druc vermeerde.

Fol. a6v-a7r

Och wat wort daer nu gesongen in die oren [a7r] des gebenediden sone Gods. Och hem wort al toe geroepen dat hem pijnlic was te horen hem wort toe gesongen.

Fol. b1r

Siet o devote siele hoe dese minlike coninc huden te daghe in dese selve stadt met groter scanden ende confuys geleydet is gevangen gebonden als een die alre bootste moordnaer die ye op eerde quam.

Fol. b3r-b3v

O lieve here of ic di doch een weinich mochte troosten ende verlichten in dijne groter ellendiger droefheit ende sware pijnen. Och oft ick mochte af wasschen die soete tranen van dinen heyligen ogen ende dat gestolen heilighe bloet ende den iammerliken soeten sweet dooc. Ende den stinckende onreynen spekel der Joden die te samen verbacken ende verhardet sijn an dijn gebenedide aensicht met een reyn siden doeck. Och oft ic waerdich waer dat te houden soe lange als ick leve och of ick mochte en saft sijden kussen leggen onder dyn heilighe hooft dat [b3v] so iammerlike neder hanget metter sware doorne crone. Och of ic een weinich mochte laven dijn droge herte ende dijn heilige tonge die verbittert is mit galle ende met sueren wine. Och oft ic mochte dine godlike heilige oren vervullen met soeten troosteliken woorden. Die vervolt sijn met spot ende verwitenisse mit roepen ende crijsschen der vermaledider ioden.

Fol. b4r

Item merct oock wie die sake is waer om dat dit wonderlic werc der liefden ende der wonderlike pijne des bitteren doots gheschiet anders en es daer geen sake toe. (...) Die gene die God ende mensche was aldus wonderliken werc om dinen wille soude volbrengen.

Fol. b4v

O here gheeft mi dat mijn herte moet barnen uut liefden in danckaerheit ende medeliden.

Fol. b5v

Ende wilt mij lieve here alsulke gracie geven ende also sterc maken inden heilighen gelove in vaster hope, in godlike liefde, in warachtige verduldicheyt, dat ick den doot blidelike moet

ontfangen ende dijre godliker hulpe die boose gheesten mit al hoor quade inspreken starckelijker mach tegen staen in dier ure.

Fol. b8r-b8v

Item hier beginnen die ix. couden die onsen here Jesus Christus leet doe hi mensche was. Ende dit gebet salmen lesen alle dage voor die oefeningen vanden ix couden. (...) Ende want ic mij dan bekenne vol sonden ende ghebreken te wesen (...) Ende mit couder herten sonder smakende soetheit dijre minliker ghedenckenissen alst wel betaemde. O goedertieren Jesu [b8v] hier legghen ic in dijre godliker tegenwoordicheit voor dinen godliken voeten oetmoedelic neder gevallen ter eerden mit herten ende mit lichame.

Fol. c1v

So gheeft mi gracie dat ic bitter tranen mach screyen uut warachtigen berouwe mijns sondigen herte die also heet sijn dat si al mijn sonden ende dinen godlike toorn versmelten ende die al heel versoenen.

Fol. c2v

Hoe droefliken dat die soete moeder om ende weder omme sach inden armen ellendigen stal der beesten, in dat coude open huis, dat weinich decxsels hadde voor den wint ende voor die grote coude. Ende want si geen bequame stede en vant daer si haer alder liefste kindeken mochte leggen om te decken voor die grote coude.

Fol. c3r

Soe mach een devoet herte in hem selven overleggen hoe menichvoudighe grote pine der couden dit alre soetste kint geleden heeft (...).
O coninc der glorien waer was dijn coninclike sale, dijn costelike gardinen, dijn sachte oorcussen, dijn gouden wiege, dijn coninclijs gesinne. Och lieve here ic en vinde hier niet dan stal crebbe, osse, ezel ende reyn armoede, die ghi o goede ihesu altoos vercoren hadt. O lieve here door dese grote coude bidde ic u dat gi mi niet en laet vercoren in dijre godliker liefden noch in dootliken sonden Amen.

Fol. e3v-e4v

Item nu bevele ic allen devoten herten die dese corte oefeninge des bitteren lijdens ons heren Jesu Christi, ende sijn menichvoudighe couden dagelicx willen overdencken, dat si hem selven verwecken om veel meer daer in te trecken van soeten gedachten der devocien ende sonderlinghe mede vander bedroefder moeder Gods met haren lieven vrienden daer een weynich of gheroert is. (...) O lieve mensche al en vindi niet veel van elcken des ghebenediden bitteren lijdens ons liefs heren Jhesu Cristi beschreven, ghi sult altoos dijn beste daer toe doen om dijn devocie te verbreyden nae der ghenaden die ghi voelt van God almachtich ontfanghen te hebben. Ende daer altoos meer dan ghi geschreven vint in [e4v] ghedencken want als ghi dese bitter couden eene cleyne tijt geoefent hebt. Al waerdi cout inder liefden Goods, gi sult verwarmt worden overmits die graciën Gods. God gheve dat wi sijn bitter lijden alsoe moeten oefenen.

Fol. e5r

Soe wie gebonden is met inwendigen drucke often banden der sonden ende der ghebreken die sal hem pinen dese na ghescreven bedingen onsen lieve here op te offeren als hi alre devotelicste mach ende men mach alle dage een gebet oefenen.

Fol. e5v-e6r

Daer om verleent mi o mijn here ende mijn God dat ic overmits den bant dijne langer beslutingen ontbonden moet worden vanden bande der droeffnisse [e6r] des duysteren kerckers ende dat ic inder ewigher vriheit met u verbliden mach inden lichte der ewigher glorien Amen.

Fol. e6v-e7r

Want ick vermoede dat ghi niet alleen en bescreide den bant der armoeden ende lidelicheit der natueren die gi tegenwoordich gevoelde in dinen tederen lichamen, mer dat ghi ooc bitterliken bescreide den anxteliken bant des crucen dijns laetsten versceidens. Want ghi wel wistet dat ghi allencken naden loop dijns levens daer henen mostet eer u gebueren mocht ter [e7r] glorien te comen tot dinen vader.

Fol. f1v-f2r

Ende al mijn druc ende lijden dat cleyne is moet met dinen groten lijden ghetempereert worden, want ic mercke dat claerliken dat mijn lijden teghen dijn liden also seer [f2r] clein is als een sandes corenken tegen enen groten berch.

Fol. f4v

Dat verduldlike stille staen dattu ander calomne door hardest dat moet mi o goede iesu vaste aen di binden ende nimmermeer van di laten scheyden.

Fol. g5r-g5v

Onse here die seyt: soe wie nutteliken bidden wil voor die gene die ghevangen sijn swaer inden lichaem of inden sonden die sal bidden bider liefden die mi negen maenden gevangen hielt in mijnre moeder lichaem.

Ten anderen mael bider liefden die mi bant in doecken ende in eenen swachtel.

Ten derden sal hi mi bidden bider liefden die mi ghebonden over ghelevert heeft inden handen der boser menschen.

Ten vierden biden banden met welcken mi die Joden over leverden gebonden.

Ten vijften doen ic aen die calomne gebonden was inder gheesselingen.

Ten sestien doen ic uutgerect was ende met nagelen gheslagen aenden cruce.

Ten .vij. doen ic doot was ende gewonden [g5v] in een cleet ende besloten int graft op dat ic bi dier liefden die mi in al desen gebonden hielt dien mensche wil verlossen van allen banden der sonden. Amen.

Fol. g6v

Also dat hem van rechte een mensche altijd soude laten duncken dat hi Jhesum saghe hangen anden cruce.

Fol. g7r-g7v

Hi sal hebben een beelde des ghecruysten Jhesu ghesneden oft ghemaelt in sijn camer oft slaepstede ende sal ramen den tijt dat hi een cleyne tijt onledich is van allen uutwendigen sorgen ende becommeringhen ende gaen sitten op sijn knyen ende gaen leggen op sijn aensicht ende nemen dan voir hem dat lichte des rechten kersten ghelove ende slaen sijn ogen op dat beelde des ghecruysten ende besinnen wie dattet is dyen hi daer voer hem ghebeeldet, siet ende bekennen dat, ende gheloven volcomelijcken sonder allen twijfel dat hi is warachtich God ende

mensche, een eenich ewich geboren sone des ewigen vaders, doen wien hi ghescapen heeft hemel ende aerde die voor di ende voor allen menschen salicheyt die natuer des menschen an hem genomen heeft op dat hi lijden mochte ende soe voldoen voor die sonden des menschen.

Fol. g7v-g8r

Soe salstu di duncken laten oft u [g8r] daer tegenwoordich waerste ende hoordeste ende saechste alle dinck gheschien. Ten eersten sulstu horen die sentencie ende dat oordel des bitteren doots dat Pilatus onschudeliken gaf over dinen lieven here Jhesum cristum ende sien mit inwendighen oghen hoe dat daer na een groot swaer cruce hem wert op sijn scouder geleyt dat hi selve moste dragen totten berch van Calvarien. Ende volget hem nae met inwendigher herten ende met groter droefheit. Ende helpt hem sijn cruce dragen met medeliden der herten.

Fol. h1v

Och wie mochte dat lijden connen die daer hoorde dat droeflike screyen der soeter moeder ende alder goeder herten die daer teghenwoordich waren. O hoe rechte steenich waer dinen herte beweghede di dat niet ende condestu van tranen onthouden, wanneer du dit te rechte merkeste ende bedachste. Want du ymmer die sake biste ende altemale om dinen wille gheschiet is.

Fol. h3r-3v

O sondige mensche wanneer du dit sietste hoe mocht dat sijn dat dijn siele niet en smoute inden vuer der godlijcker liefden. Och merct doch wie hi is dien du voor di sietste hanghen. Merct waer omme hi daer hanghet. (...) Is dit niet die liefde die hi tot di gehadt heeft. Dit is die sake want hi niet en wil datstu den eewighen doot sterven soude. Ende daer omme liever tijtliken voor dit sterven wil. Is hi di schuldich? neen. Heeft hi dat verdient? neen. Bistu des waerdich? neen.

Fol. h6r

Tot den vijfsten malen salstu weder omme tot di selve gaen ende vergaderen di in verenighe al dijnre gedachten ende sien op an dat cruce ende mercket dat daer hanget dijn ghebenedide here in dootliker noot.

Fol. h6v-h7r:

So nam Longinus sijn spere dat gruwelic ende breet was ende stack hem dat in sijn side tot in sijn godlijcke minlijcke herten daer uut liep water ende bloet in onwasschinghe onser sonden bloet in verlossinghe onser sielen. O sondaer mercket wat liefden wert di ghe-toont dat hi een doore maket daer du in gaen moechste ende die behoeden voor alle aenvechtinghe dijnre vianden ende alre becoringhe vry wesen. Oec merct met wat waerdicheit, innicheit, medelidinghe ende droevicheit die soete here ghenomen wort vanden cruce. Ontfanghet hem metter droevigher Marien in dinen armen ende besiet al sinen wonden ende sonderlinge die gebenedide wide grote wonde der siden. Overdencke dat hi [h7r] die sijn side geopent heeft dattu mogeste daer in gaen ende reynighen alle dijnre ghebreken in sijnre godliker liefden daer dijn godlijke herte boven alle maten vol of is.

Fol. h7v

Och wasschet den soeten Jhesum al sine wonden met dijnre ynnighen heeten tranen die daer op stijgen uutten binnensten dijnre herten. Daer na slaet hem in een wit linnen laken eenre reynre puere consciencien ende helpt hem brenghen te grave. Mercket die grote ynnicheit der gheenre die hem willen begraven ende siet aen die grote bedroefnisse die de soete gebenedide Maria heeft.

Fol. h8r

Eenich mensche die hem aldus ontfaen wil ende becommeren met dat liden ons liefs heren, inder manieren so voorscreven is, mach seker hopen dat hi niet en sal verloren sijn.

Fol. h8v-i1r

Sithara een harpe is een soet snaer spel ende is ghemaect van houten ende bedudet dat lijden Cristi inden cruce. Den bodem inder herpe is dat is dat harde hout des cruces. Die dinne dekene dat is dat dootlike lichaem Cristi dat tot desen bodeme is gevestet. Die vele gaten inder herpe dat sijn die vele wonden Cristi (...). Die snaren maectmen van lammes darmen dat sijn die aderen des onschuldighen lammes dat Johannes bewijsede [i1r] ende sprac: Siet dat lam goods dragende alder werelt sonden hi stont daer ghenaghelt aenden cruce.

Fol. i1r-i1v

Uuter wonde des rechteren voets vlietet die oli der barmherticheit, uuter wonden des luchteren voets vloeyet den wijn der penitencien, uuter wonden der rechter hant drupet den honich seem der godliker liefden. Ende uuter wonden der lichter hant loopt die melc der menshelijcker wellust, uuter alre edelster siden vlietet die alre edelste balsem der ewiger [i1v] vrolicheit.

Fol. i1v

Grijpt toe mit minnen, dructse aen dine borste ende spele daer op mit groten vlijte want si is vol are soeticheit. Legghet dit herpen spel in dijn herte dat is dat ghebenedide liden Cristi (...). Oefent dit dicwil met vlite so wortstu te hant een groot meester der godliker liefden.

Fol. i1v-i2r

O hoe lieflijke speelde onse lieve here op den stillen vrijdag doe hi die snare tooch op [i2r] dat alder scarpste doe hi seide: Vader vergheeftet hen want si en weten niet wat si doen.

Fol. i2v

Alsoe sulstu o ynnighe mensche doen, wanneer du hebste uut ghespeelt ende wilste ander werck doen soe sulstu die harpe huyden, dat is dat liden cristi dat sulstu besluten in dijnre herten. (...) Ende en vergheet ymmer niet dat liden der bedructer moeder Gods.

Fol. i3r

Ghanc inden wijngaert van Engadhi ende rustet met dijn lieve onder den mastboem des heiligen cruces ende onderlegge dit mit menigerhande bloemkens ende die sulstu halen uuter herten dijns ghebenedide brudegoms Jhesus (...). Drincket vanden cyrope ghemaect van rosen ende van ysopen, dat is vanden leven ons liefs heren Jhesu Cristi (...). Ende wast di in die verweende vloet die Jhesus uut sijnre siden vloeide ghebenebijt moet hi wesen. Dringhet dit nu in dat soet doorgewonde herte des milden pellicaens.

Fol. i3v

Kusset ende ommehelset sine beronnen handen ende sine doorslagen voeten. (...) O alre liefste drincket ende werdet droncken want die duerbaer goten des oversten conincs vloeyen si geven volhertelijke blijscap inder sielen ende ongemeten soeticheyt inder herten.

Fol. i4r

Vlieget in een steen rootse, vlieget in die open veinsteren des hemels in die blinckende wonde Jhesu, vlieget opten ghewarigen roseboom sijns verweenden herten, sughet die soete bloeme des paradijses.

(...)

Nu laet ons verblijden ende met ter herten vrolic wesen, laet ons ghenoechte hebben ende wescappen want dit is nu dat gulden jaere des brudegoms.

Fol. i4v-i5r

O alre liefste ic node di opten goeden vridach te comen opten berch van Calvarien op dat ghi daer sien moghet den gheschoorden olyven boom [i5r] mit sinen telghen nederhangende dat is totten ghecruysten Jesum, wiens telgen seer wijde uut gherect sijn.

Fol. i5r

Opluket den mont uwer sielen ende ontfaet die nederstortende dropelen des roden bloedes Cristi ende laet die smelten inden dorren mont uwer sielen, recht als soete dropelen der gracies, op dat ghij van allen quaden ghenesen moghet.

Fol. i5v-i6r

Biddet ende begheert dat sijn hei[i6r]lighe wonden ende grote liefde moet dalen in dijnre herten. Ende verbliden die bedructe siele ende dat ons nemmermeer also wel noch alsoe wee en moet werden dat wij sijns vergheten.

Fol. i1v-i15v

Tegen die ontfanckenisse des heiligen sacraments so bereyde dijn herte te minsten drie dagen te voren met inwendigen verlangen ende begeerten ende hoede di immer voor toren. (...)

Alstu dan voort veynster of outaer coomste soe dencket aldus (...).

Alstu dinen scepper in dinen monde ontfanghen hebste so segget in dinen ghedachten (...).

Alstu dat heylige sacrament in wiltste gaen so denct aldus (...).

Item alstu totten heyligen sacramente geweest hebste so brenget den dach ymmer wel toe ende maect een goet opset hoe du di dan voort meer wiltste hebben dattu voort moechste gaen in doechden. Ende dencken dicwil op dinen soeten Jesu (...).

Fol. n3r-n3v

O almachtige ewige god, ic bidde di om dijn heylige vijf wonden, die du aenden cruce ontfincste dattu wiltste berechten die vijf sinnen mijnre sielen in dijnre behagelicheit op dat ic nemmermeer en scheid van desen leven sonder warachtige biecht noch sonder wa[n3v]rachtige berou noch sonder warachtighe penitencie noch sonder dijn heilighe ghebenedide lichaem die levest ende regneerst in ewicheit, amen.

Fol. n6r

Dit sijn vijf corte gebedekens met vijf pater noster voor die sielen.

O lieve here Jesu Criste dit pater noster offer ic uwen gebenedide hoofde ende der doornen crone die daer in gedruket wert ende der pinen die du ooc daer in ledest. Ic bidde u o lieve here dat ghi deser sielen N. ende alle ghelovige sielen vergeven wiltste al de sonden die si met horen hoofde ende vijf sinnen mesdaen hebben, amen.

Godscalc Rosemond

Devoet ghebet voor alle menschen besonder in tijden van druck ende lijden

One edition. Antwerp, Michiel Hillen van Hoochstraten, ca. 1519. NK 1823. Copy BRUSSELS KBR, II 90.958
8o, 8 ff.

Boecxken vander biechten

Six editions. NK 1812-1816; NB 26899.

References to Antwerp: Henrick Eckert van Homberch, 1518. NK 1815. Copy LEIDEN UB 1497 G 38:1. Bound together with a copy of the *Gheestelic avontmael* and the *Berch van Calvarien*.
8o, 218 ff.

Fol. d8r

Die materie vanden banne is seer breed swaer ende periculoes, daer ruere ick wat meer af int dander boecxken ende confessionael dat ick in latijn voer die studenten ende geestelicke personen heb geordineert.

Fol. n3r-n4r

Maer want men veel gheestelijke personen vint, mans ende vrouwen, inden cloosters ende daer buten dye gheen latijn en verstaen ende oock, God betert, voer slechte onwetende priesters ende beneficiaten die beter duyts verstaen ende haers moeders tale dan latijn, daer om scrijft ic zomwilen in dit boecxken ooc van die gheestelicheit ende vander sonden die onder geestelicke personen regneren ende van allen staet der menschen.

Fol. t5r

Want sommige menschen, sonderlinge die manspersonen, hert ende droghe van complexien sijn die selden of nemmermeer en konnen gheweenen gelijc die vroukens, die lichtelic weenen ende milt sijn van tranen. Nochtans ist seer goet verdienstelick ende neemt veel pinen des vegheviars af bitterlijck te wenen ende uut dijn ogen te storten die clare fonteynen [t5v] der tranen voor u voorleden sondich leven.

Item die tranen sijn ghemeenlick een goet ende seker teyken van warachtich berouwe der herten.

Fol. t6r

O sondighe menschen, versteende herten die leproos ende melaets sijt inder sielen ghelijck Naaman syrus was inden lichaem. iijj. Regum .v. Gaet met Naaman in dye Jordane der penitencye vanden bitteren tranen ende wast u met hem seven werf in die vij. fonteynen van die vij. bloetstortinghe Christi Jesu ende ghi sult oock van die lazare der sonden ghesuvert worden.

Fol. t7r

Ende bidt God dat die enghele metten stock des crucen u hert rueren wil ende metter roeden Moysi slaen dijn versteent hert datter dye fonteynen ende wateren van vuericheyt ende warachtich berouwe uut mogen springen.

Fol. z2v

Item als ghi tsavonts te bedde gaet en ooc op andere tiden so suldi seggen dat sinte Ambrosius scrijft, libro de virginitate: Ick wil nu gaen in die slaep camer van minen brudegom.

Fol. aa3v

Ende ghi slechte menschen die geen latijn oft niet vele en verstaet sult u Pater noster ende ave maria Credo ende ander gebeden altijt in duytsche lesen ende studeren in dat boec des crucen dat is tboec vanden leecken waerlike menschen als sinte Augustinus seit. Ende die sciencie ende kunste dye ghy daer uut leert ende onthout sal u te stade comen ende meer helpen in dat uuterste oordel dan allen die philosophye ende grote vreemde kunsten van allen filosofhen ende wijse mannen deser werlt die mit haer kunsten ende grote wijsheit daelden int afgront der hellen, als sinte augustijn seyt. ¶Ende dair om ist wel geordineert in alle kercken ghemeenlijck staet [aa4r] open dat boeck des crucen op dat alle menschen dat aensiende daer inne studeren sullen ende haer betrouwen daer in setten.

Fol. bb1r

Gerson die vuerige vertroostighe doctoer gheeft ons met God te vereenigen ende om vuericheit smaech ende verdienste te hebben in onse getiden ende gebeden te weten dat ghij u inden geest stellen sult ende laten duncken dat ghi sijt in een seker plaetse daer Christus Jhesus om uwent wil enige sonderlinge werken der verlossinghe oft van sijn bitter passien heeft ghedaen oft geleden.

Fol. bb1r-bb1v

Als ghi u metten leest soe suldi u laten duncken dat ghy bestaet te gaen van Bethania daer Cristus oerlof nam van sijn lieve moeder nae die stat van Jherusalem, ende somwilen gaen die wech inden geest. Item somtijts suldi sitten aen die tafel Chri Jhesu met sijn discipulen daer hi ons tot een testament maecte dat heilich sacrament sonder[bb1v]linge ooc als ghi misse sult doen. Item ghi sult gemeenlic op u knien sitten in dat hoeften met vueriger herten lesende u getijden. Ende en sulles u niet laten verdrieten, al vallen si wat lange, want ons salichmaker in groter vuericheit ende bangicheit der herten van dien tijt af dat hy sweten water ende bloet omtrent xvij. uren lanc was hi in sijn doot bedde ende bitter lijden eer hi sinen gheest gaf.

Fol. bb1v

Als ghy u prime van u dagelicsche getiden van u vrouwe of cruys getiden bestaet te lesen so suldi nae volgen den bloedigen gecruysten Jhesum gebonden sijnde ende geleyt uut dat hoeften tot Annas huys, van Annas tot Cayphas, van Cayphas tot Pilatus, van Pilato tot Herodes, van Herodes weder om tot Pilatus, etc.

Fol. bb2r

Ten selve noentijt als ghi die clocke horet trecken te twalef uren suldi overpeysen hoe dat Christus Jhesus hangende .iij. uren.

Fol. bb3r-bb3v

Hoe ghi u hebben sult metten lichame int bidden. xij. i. Inden eersten wildi wel ende vuerichlic sonder verstroinge bidden om verhoirt te worden so suldi onthouwen die maniere ende leringe dye onse salichmaker ons heeft geleert Matthei .vi. Te weten ghi en sult int openbaer geen grote apparencie maken om ydel glorien te hebben ende om gesien te worden vanden menschen, gelic die ypocriten scriben ende pharizeen deden. Want anders suldi u loon met haer hier ontfangen ende hier namaels niet. ij. Item ghi sult gaen in die slaepcamer uwer consciencien daer Christus Jhesus u brudeghom in begeert altijt te slapen als ic voer geroert heb. Ende sluten die vensteren van u ogen ende andere vijf sinnen ende die doer uus verstants dat ghy daer geen vreemde waerlicke ghedachten ende [fol.bb3v] quade consenten in en laet comen, of als si bestaen te

komen dat ghise terstont uitsluit ende en laetse dair niet lange rusten: want onse getiden ende gebeden moeten wy aendachtelic ende devotelic lesen als ic voer gheroert heb int seste capittel van die traechheit. iij. Item na der letteren is oec tvoerscreven woert [Matt 6:6] te verstaen te weten als ghi vuerichlic wilt bidden om sonderlinge devoci, verstroostinge, verlichtenisse, smaec ende blijscap inder herten te crigen ende een verheffenisse ende iubilacie inden geest ende oec in die sinnelicheit doer vuerige werme traenkens, soe suldi u vervreemden ende scheiden van tgeselschap ende overdencken onse verlossinge dye geboorte ende die bloedige passie Cristi Iesu ende storten u vuerighe ghebeden alleen in u slaepcamer.

Fol. bb3v-bb5v

Somwijlen op u bloote knyen. iiij. Item ghy sult somwylen plat met uutgherecten armen op die aerde ligghen doer dat exempel Cristi Jhesu die also int hoeften driewerf ter aerden viel sijn hemelsche vader biddende dat sonder ophouwen dat hi die kelke der passien van hem soude nemen, ons daer oeck in leerende al en worden wi ten eersten oft in zommige reysen niet verhoert wy en sullen nochtans niet ophouden mer volherdich bliven in ons gebet ende in onse duechdelike werken. God sal ons loonen ende verhoren alst ons alder salichste is. Ende dit exempel ende manieren van bidden hadde sinte Franciscus ghemeenlic ende veel ander heyligen ende noch dagelicx veel vuerighe religioosen. v. Item ghy sult die aerde cussen een cruys daer op makende denckende hoe plat dat Christus op den boom des crucen uut gerect was ende dat ghi vander aerden sijt ghecome ende weder moet inder aerden. O schoon suver herten en verlaet u niet op u schoonte rijcdoom eeldom etc. als ghi iij. dagen inder aerden hebt gelegen tsal seere verkeert sijn dat plach te sijn. etc. vi. Item ghy sult zomwilen staen met Maria onder den cruce ende vallen aenden voet des crucen met Magdalena nemende dat cruys in beyde u armen cussen dat. etc. vij. Item ghy sult zomtiden sitten met Maria doen si dat gebenedide lichaem Christi in haren maechdelicken schoot ontfinc. Ende doer dat exempel Christi die ghemeenlic sittende plach te leren ende te preken. viij. Dijn handen ende armen suldi recht op boeren met Aaron ende metten apostelen. ix. Item met uutgereecten armen staende of zittende op u knien so lange als ghijt verdragen moecht suldi overdenken wat pine dat Christus leet. iij. uren levende hangende also aenden cruce. Ende want ghi dicwijls met u armen ende handen gesondicht hebt etc. x. Item ghy sult u handen voer u op een leggen gelijk Christus Jhesus sat moedernaect op den steen of opt cruys op den berch van Calvarien. xi. Item zomwilen suldi u handen op uwen rugge bi een voegen overpeysende hoe onghenadelic dat de teer gebenedide handen Cristi Jhesu daermen alle die aderen bescheideliken in sach op een gebonden waren doen hi gevangen zijnde met coorden om sinen hals ende armen geworpen zijnden getrocken ende gesleept was doer distelen ende doornen. etc. Ende hoe zijn heylighe handen daer hij hemel en aerde mee gescapen heeft (dat is doir zijn goddelike cracht) gebonden waren an die dicke colonne dattet bloet te naghelen uut spranc. xij. Item dijn handen ende borsten sul dy zomwilen uutsteken ontfangende daer inne met sinte Francisco die wonden ons heren. Ende leggende op u borsten denckende al so dijn alderliefste lief tusschen u herte seggende: Mijn lief rust tusschen mijn borsten als een busselken van mirre etc. als ic voir geroert heb in tweeste capittel van desen tractaet. xiiij. Item u handen ende vingeren suldi in een voegen als Maria dye moeder vander noot ende van allen lijden haer handen gewonden heeft sittende dair als een suver blinckende lelie onder dye seven doern van haer vij. ween. doersteken sijnde in haer meechedelic herte met die vij. sweerden van die vij. sonderlinge droeffenisse die ic voer ghenoeft hebbe.

Fol. bb5v

Inder kercken. xiiij. Daer en suldi geen vreemde sonderlinge manieren int bidden metten lichaem soeken mer u altijt gelijc maken met andere deuote menschen. (...)

Fol. bb6r

Mer boven al suldi u wachten dat ghi den heyligen tempel Gods (dairmen geen geyten of bocken bloet en offert gelijc hier voertijts, mer dat dierbaer bloet van dat onnosel lam Christi Jhesu) geen irreverencie, cleyneheit of oneere en bewijst daer te gaen wandelen op ende neer of int openbaer u selven ende u cyraet te toonen om gesien ende begeert te worden, alsoe ende met menige ander manieren ander menschen te scandalizeren ende tot sonde te trecken met copen, vercopen, achterclappe ende ander diversce zonden die dicwils inder kercken worden gedaen als ic voer wat geroert heb int seste capittel vander traechheit.

Fol. bb7r-v

Inder kercken als ghi vierichlijck ende profitelick wilt bidden so suldi u ogen bewaren van ydelheit ende ongelijcke personen aen te sien. Want die ogen dicwils thert verleiden ende daer om doet thert oec die ogen menichwerf screyen. Dijn ogen suldi toedoen oft voir u slaen dijn falie of huyke daer over doen. Ende sult u oetmoedelic ergens in een hoccken ter neer stellen ende daer alleen u becommeren met uwen bloedigen brugom Christo Jhesu. etc. ende sult die beeldekens vander passien ons heeren in u boeckens staende aen dijn herte drucken ende vuerichlic cussen, laten u duncken of Christus Jhesus self ware of zijn heilige bebloede lichaem dat Maria meer dan hondertwerf custen, bayden in haer werme traenkens [bb7v] liggende in haeren maechdeliken schoot.

Fol. bb8r-bb8v

Die maniere van pronuncieren. xix. Als ghi devotelic ende vruchtbaerlic wilt bidden ende u ghetiden lesen soe suldi dye woorden perfectelic aendachtelic pronun [bb8v] cieren niet haestende u met eerwaerdicheit gelic ghi een relatie sout doen of yet begeren vanden coninc. Ende sult een manieren hebben van pronuncieren ghelijc oft ghi mondelic uwen vrient toespraect ende oft Cristus Jhesus daer tegenwoerdelic voor u stont. Somwilen met suchtender herten met wenende ogen, somwilen met bevender stemme ende vrese der herten gelijc of ghi den strenghen richter voer u saecht seggende: Domine ne infurore tuo arguas me; O here in dinen toern ende gramscap en wilt mi niet straffen. Ic heb die doot lange verdient ic begere genade ende barmherticheit. Item zomwilen ende gemeenlic lachende met een blij vrolic hert suldy u stemme verheffen of ghi dat lachende minlicke kindeke Cristum Jhesum saecht sitten in die schoot van Maria, voer dye drie coningen etc. ende laten u duncken dat ghi metten geest sijt onder dat hemelsche blij gescelschap, singende metten engelen met groter jublicacien Sanctus sanctus sanctus. etc.

Fol. cc1r

Item als ghi int geselschap over tafel sijt suldi somwilen peisen op dye bedructe maeltijt van Maria in Bethania doen si van haer lieve kint gescheyden was op den witten donderdach tsavonts ende op die scheymaelteit Christi Jesu met sinen discipulen doen hy seyde: Een van u allen sal mi verraden etc. ende als ghi roden wij voer u siet suldi dencken op dat rode bloet Christi Jesu ende als ghi witten wijn neemt suldy gedachtich wesen op dat water uut dat gebenedide hert Cristi Jhesu vloeyende ende dat sweet Christi etc. Ende sult uwen brudeghom Cristum Jhesum somwilen eenen dronck der minnen brengen maria ende ander heyligen [cc1v] daer ghi devocie

toe hebt. Ende in deser manieren moecht ghi goet chyer maken ende blide wesen inden geest ende hemelrijc verdienen want ter eeren gods geschiet.

Fol. cc1v

Item als ghi reyst wandelt rijt vaert over dye landen ende wegen suldi overpeysen die harde periculose scerpe wegen die Christus Jhesus gewandelt heeft xxxiiij. iaer lanc. Inden eersten suldi u laten duncken dat ghi mit Cristo Jhesu reyst na dat lant van Egipten daer hy als ballinc was verdreven .vij. iaer lanc. Ende als ghi bosschagien, bergen, steenroetsen, wilde vreemde beesten siet suldi overpeysen hoe Maria ende Joseph te moede mochte zijn doen si met dat soet kindeke Jesu moeste passeren die wildernisse van Egipten.

Fol. cc2r-v

O kinderen dese reysen suldi dicwijls [cc2v] doen ende al sidi in besloten cloosters oft inder werelt, mettter herten enden inden gheeste suldi nochtans dese reysen ende pelgrimagien doen ghelijc Maria plach te doen, als sinte Ambrosius seit, nae die doot van haer lieve kint. Ende daer suldi dicwils meer mede verdienen dan oft ghi metten lichaem alleen sonder devocye sint Jacob versocht ende veel ander bevaerden doet, daer dicwils cleyne verdienste in ghelegen is. etc.

Fol. cc4v

Een minnelijken brief gescreven tot alle devote herten van dye goede stadt van Loeven ende tot alle mijn andere ghetrouwe broeders ende susters vanden bloedigen gecruysten Jhesum.

Fol. cc5v

O mijn lieve kinderen dit is mijn principael meninge ende eynde (ghelijc god bekent is) mair om dat ic desen arbeyt u ter lifden heb ghedaen, daer om bid ick ende begheer hertelic van uwer charitaten mijn alder liefste uutvercoren broers ende susters besonder die in dit boecxken lesen ende studeren sullen devocie ghestichticheit ende salighe doctrine bider graciën gods daer uut nemen die ic altesamen als nu verkiese voir mijn getrouwe broers ende susters in die broerscap van die vij. bloetstortinghen vanden gecruysten bloedigen Jhesu die ic altijt gedachtich wil zijn in mijn missen ende sermoenen.

Fol. cc6v; cc8r

Als ghi dorre vercout ende verdroocht van harten sijt sonder water der devociën so suldi mit die bedructe moeder Gods ende die vuerige Magdalena nae volghen die bloedige voetstappen van uwer getrouwen brudegom Christo Jhesu ende sullet eerwaerdelick devotelic mit groter begeerten op rapen dat crachtich preciose werme bloet Christi dat dair als een rivier vloyde in Pylatus huys. (...) Ende maect u coude droghe herten daer mede vierich ende vochtich.

Dit boecxken is seer profitelijken ghelesen voor die ellendighe arme ghevangen sielkens

1 edition. Antwerp, Michiel Hillen van Hoochstraten, [1517]. NK 1818. Copy GHENT UB

BHSL.RES.1225.

8o, 4 ff.

Fol. 2v

O mijn heilighe ghetrouwe bewaerder wilt mi toch bistaen in de ure mijns doots ende mi alsdan te voorschijn brenghen als een spiegel die bloedighe passie Cristi. Ende in mijn herten printen den naecten bloedighen gecruysten Jhesum met sijne vijf heylighe, bloeyende, lopende fonteynen.

Gheestelic avontmael

2 editions. Both Antwerp, Michiel Hillen van Hoochstraten, date unknown. NK 1810 and 1811. References to NK 1811, copy LEIDEN UB 1497 G 38:2. 8o, 20 ff.

Fol. a1r

Een gheestelic avontmael. Hoe alle devote herten (om devocie, gherusticheit, ende jolicheit der herten te crighen) een vrolijcke kermisse ende een bly geestelic avontmael bereiden ende houden sullen met Cristo Jesu, die weerdte ende huysheere van thuyt onse herten, van welc Avontmael geschreven staet Apocalyps. iii. Et Johannis. Xij.

Fol. a1v

Drie dinghen suldi Christ voor setten broot, gebract, wijn. Inden yersten suldi op die tafel uwer herten ghedect sijnde met een wit suver ammelaken der reynicheit ende puerheit legghen tweereley brott, dysterste is dbroot van twoordt gods ende van die heilighe scrifture dat ghi gherne eeten sult ende knauwent tusschen die tanden uus verstants dat gherne horende ende wel verstaende verterent in die maghe uwer memorien pijndende u om dat te onthouwen.

Fol. a2r

Ende laten ons duncken dat wij aen een tafel sitten met Cristo Jesu ende met alle sijn familie daer wij eens hopen bij te comen.

Fol. a2v-a3r

Ten tweetsten suldi Cristo Jesu dien minliken brudegom ende weerdte uwer sielen presenteren gheven ende voersetten niet gebraden herten, hynden, hasen of konijnen, mer een vuerich hert gebraden [a3r] sijnde in dat vuer der caritaten.

Fol. a3r

Ten derden suldi uwen heer ende god Christus Jhesum ende al dit eerlijc genuuechlic voerscreven geselschap tueven, tracteren, blymaken ende een droncxken der minnen bringhen metten wijn der vroechden ende gherusticheyt uwer herten.

Fol. a4v-a5r

Soe suldi allen die cameran ende hoeken uwer herten keren ende suver maken metten bessem van waerachtige biechte te minsten metter herten als ic opt lanxte uut heb geleyt in die confessionale in latijn ende in duitssche op dat god die vader zyn woninge mach maken in die ierste camer, te weten in u memorie, als ghi die gebuyct daer mede overdenckende die wondelike beneficien ende graciën ons heren. In die tweeste camere des verstants sal comen logeren die soon gods als ghi u verstant principalic gebuyct om te comen tot kennisse gods. In die derde camer dat is in uwen wille suldi ontfangen den heiligen geest doer een godlike liefde ende uwen wil conformeren[a5r]de ende stellende altijt in die wille Gods.

Fol. a5r

Eer ghi dit avontmael bestaet ende aen die tafel Gods ende allen heiligen sitten gaet daer ghi den costelken ipocras drinct uut dbloyende herte Cristi Jhesu int sacrament ende in u devoticheit so suldi u handen ende voeten ierst wasscen ende suver maken.

Fol. a6r

Dierste water dat warme moet zijn is dwater van waerachtich berou.

Fol. a6r

Om dat warme clare water ende tranen van een hertelic waerachtich berouwe te cryghen suldi overlesen de punten ende diversce manieren die ic int boec vander biechten daer af geruert heb.

Fol. a6v

Tweetste water is van compassie niemant lichtelic te veroordelen mer hebbende medelijden met alle zondige menschen.

(...) Tderde water ende tranen suldi storten uut grooter begeerten ende verlangen hebbende uut dit bedruete dal der tranen verlost te worden.

Fol. a8r-a8v

Inden iersten heeft hi drierley materiael water op die voeten van sijnen discipulen ghestort als sinte Bonaventura scrijft, te weten dat water dat int beken was. Ten anderen die wateren van sijn vierighe tranen (...) Ten derde heeft hi die voeten van sijnen discipulen ghewasschen met menighen droppelen sweets van sijn heylich schoon aensicht op die voeten vallende int neer buyghen ende door den arbeit die hy dede ende aensiende den harden toecomende strijt voer sijn oghen als hi int hoefken van Oliveten soude sweeten water ende bloet.

Fol. b1r-b1v

Ten tweesten heeft hi sijn discipulen ghewasschen ghelijc hi ons oec dagelicx wascht met drierley geestelic water.

Ten yersten met dat sacramentael water des doopsels (...).

Ten tweeste met dat geestelic water der gracen (...).

Tderde water [b1v] was dat toecomende claere springende fonteyn water der glorien doen hij seide tot Petrum: Ten sij dat ic u wassche ghi en sult hier namaels gheen deel met mij hebben inder glorien.

Fol. b5v-b6r

Inden yersten bij Martham sijn te verstaen allen die ghene die een wercke[b6r]lijck leven aen hebben ghenomen ghelijck die apostelen ende alle vuerighe predicaten die door een goet exempel der leerynghe ende des levens ander menschen tot god trecken, syelen winnen ende verdoolde schaepkens op den rechten wech der salicheyt bringhen. Item dat sijn alle dye ghene dye huen gherne ende dickwils becommenen in dye wercken der bermherticheden uutwendich ende gheestelic.

Fol. b6v-b7r

Ten anderen by Magdalena verstaet ick allen devoten religiosen ende andere vuerighe herten gheestelic ende werlick die metter werelt ende uutwendige sorch[b7r]voldicheden (die vele

menschen van god trecken) niet becommert en zijn, mer haer begheerte troost hope ende conversaci, als sinte Paulus seit, is altijd inden hemel ende na hemelsche dinghen.

Fol. c1r-c1v

Ten derden bi Lasarum zijn te verstaen alle sondige herten die met Lazaro verweckt [c1v] worden vanden doot der sielen als sy huer bekeeren ende comen op den rechten wech der penitencien ende tot den staet der gracien. Dese sitten dicwil aen die tafel ons heeren doer huen vierighe stercke liefde ende comen hogher inden hemel dan sommighe ander rechtverdighe menschen die selden oft nemmermeer ghevallen en zijn ende nyet soe vuerich inder liefden gods en sijn.

Fol. c1v-c2r

Met dese drierlei menschen verblijt hem christus ende maect met hem goet chier in dyt avontmael ende geestelic werschap. Metten yersten want hy hem verblijt in huer werckelic leven ende doechdelyke oefeninge in die werken der barmherticheiden ende der caritaten. Metten tweesten verblijt hi hem hebbende ghenuechte in huen contemplacie devocye ende beschouwelic leven. Metten derden verhoecht ende verblijt hi hem hebbende delectacy in huen [c2r] penitencie ende bekeeringhe.

Fol. c2r

Een minne briefken tot alle mijn kinderen
Een godtelike onvergankelijcke broederlike liefde voor een vriendelijke groete. O menschen devote herten mijn uutvercoren kinderen broers ende susters in dat roode open gebraden bloeyende hert Christi Jesu hertelic bemint besonder van die steden ende plaetsen daer ic twoort gods door zijn gracy gesayt hebbe (Sonderlinge van die goede stadt van Antwerpen daer ic dit bancket ende avontmael uut een sonderlinge liefde voor bereit hebbe inden tijden van druc ende lijden).

Fol. c2v

Ende leeft altijd in alsulken staet daer ghi in soudt willen sterven.

Leeringhe vanden Pater Noster

7 editions. NK 1824-1827, 3816, 4399, 01061.

References to Antwerp, Michiel Hillen van Hoochstraten, ca. 1519. NK 1824. copy GHENT UB RES. 1224.

8o, 24 ff.

Fol. b4r

Ten derden in dat woerdeken Da werdet ons te kennen gegeven dat wij onse voetsel ende tijtlic goet niet nemen en sullen als of wijt van ons selven hadden. Noch niet onrechtvaerdelijc vercrijghen als menighe menschen doen doer woecker ende onrechtvaerdighe comenschap (die gheschiet in menigherley manieren by sonder in .iiij. manieren als ic in die boecken vander biechten ghescreven hebbe).

Fol. b7r-b7v

Van dese voergenoemde dootlijcke sonden ende remedien dair tsegghen ende die maniere om vuerichlijck ende profitelijck te bidden heb ic uwer broederliker liefden wat meer geruert int

ander boeck vander biechten ende in een boecxken van dye vij. bloetstortinghen Cristi Jesu. Ontfanghet in dancke dese drie boecxkens dye ic ghemaect hebbe ter eeren der heylicher dryevuldicheyt om sielen te winnen verdoelde schaepkens op den rechten wech te brengen ende om de menschen gherust, vuerich ende vrolijk van herten te maken om dat si in tijts wel moghen leren leven om salichlijc te sterven den tijtlijcken doot ende ontgaen den ewijghen doot. Ende om die allendige bedructe ge[b7v]vanghen inden donckeren diepen kelre des vegeviere liggende te vertroosten.

Allen den genen die in enighe van dese .iij. boecxkens lezen ende devoci hebben verkyese ic voer mijn ghetrouwe broeders ende susters inder sielen broederscap ende in die broederscap van die .vij. bloetstortinghen christi ihesum ende in dye broederscap van die .x. duechden van maria ende maecse deelachtich van almijn missen, sermonen, studeringe ende duechdelijke wercken die ic by die gracie gods ende doer dye cracht van dat heyliche preciose warm bloet cristi Jhesu (Daer allen mijn betrouwen in staet) mijn leven lanc hope te doen.

Saligh boecxken van devocien daer inne bescreven staet tghene dat Christo Jesu ende sijnre liever moeder alder genaemste is ende ons alder salichste

1 edition, Antwerp, Michiel Hillen van Hoochstraten, date unknown. NK 1817. Copy ANTWERP MPM R 3.8.

8o, 20 ff.

Fol. a4v-a5r

[Verleent ons] dat wi met ons verstant Godt ende hemelsche dingen moghen leeren kennen; metter memorien zijn graciën ende menigherleyder beneficiën overpeysen; metten wille hem boven al beminnen op dat wi in dat uterste ordel Godts ende inder ewicheit ons in die gloriose blinckende wonden der menscheit Christi Jesu ende in dat godtelic wesen mo[a5r]ghen spieghelen. Amen.

Fol. c4v

Hier voleyndet een devoet boecxken ende salighe oefeninghe gemaect van M. Godtschalck Rosemont doctor inder godtheit ter eeren van die .v. heilige gloriose bloyende wonden Christi Jesu ende sijn gebenedijnde moeder Maria ende die heilige moeder Anna. Ter liefden oeck ende instancien der devoter Anna van berghen edele wise vrouwe van Beveren ende vander Veere. Gheprint Tantwerpen bi mi Michiel van Hoochstraten. In die Rape.

Van die seven bloetstortinghen

Six editions. NK 1828-1830, 3817-3819.

References to Antwerp, Henrick Eckert van Homberch, [1518]. NK 3819. Copy THE HAGUE 225 H 28.

8o, 20 ff.

Fol. a1v

Dit sijn die seven vuerighe oeffeningen in die seven duechden die Christus Jhesus ghehadt heeft ende ons geleert in sijn seven bloetstortinghen tegen die seven doot sonden, daer hem alle vuerige herten broeders ende susters van die seven bloetstortinghen vanden bloedighe brudegom Christi Jhesum mede becommeren sullen in die seven daghen vander weeken.

Fol. a2r-v

Ende wilt mi door die crachte van dat hey[a2v]lighe bloet vertroosten ende stercken op dat ic voortdaen vuerich, naerstich ende niet ledich en sy.

Kersteneewe (Bange 2000)

Chapter 1, p. 66-61

Ten eersten soe leert die x ghebode op uw x vingheren tellen op dat ghise alletoes moghet weten ende houden voer alle dinc. (...). Ten anderen mael wilt ghi hier op timmeren ende in doechcen voertgaen, soe seldi leeren een hant vol wijsheits. Dat sijn vijf punten, op elcken vingher een punt.

Chapter 3, p. 63

So seldi een crucifix hebben ende den name Jhesus in u camer, ende daer seldi voer gaen staen met uutgherecten armen cruyswijs ende lesen alsoe vijf pater noster of drie na dat ghi sterc sijt. Ende dan soe valt oetmoedelic op u knien ende spreect een corte devote ghebedekijn. Ende dan soe nemt orlof van Gode tot uwer ontleden te gaen ende biddet hem dat hi u wil bewaren ende begheert die benedictie van hem. Ende segghet aldus met enen cruus voer u ghemaect ende ghecusset: nu willic gaen inden naem des Vaders ende des Soens ende des Heilighen Gheestes.

Chapter 3, p. 63

Ende als ghi inder kercken comet soe boghet op uwe knien in een heymelike stede op dat u niemant en mercke daer ghi af ghehindert moch worden.

Chapter 5, 66

Den vijftien male seldi u wachten van veel op te sien ende van lude te lesen, mer stelt u herte met enen stillen oetmoedighen mynliken toekeer tot Gode. Ende mit enen ripen sedighen aensichte, mit neder gheslaghen oghen daer die ynnighe devote tranen soetelike ende stilliken overvloeyen, sonder huylen ende kermen ende sonder suchten van enighen teykenen te gheven van buten, want dat soude uwe hoeft crancken ende onverdrachelic maken, ende die hoverdie soude heimelic in u comen.

Chapter 5, 67

Voert in uutwendighen dogheden daer sijt besceiden in, het si in vasten, in waken, in lesen, in disciplinen, in armoede, in ghebreckelicheit van coude ende van hitten, mer siet dat ghi dat lichaem regiert alsoe dattet den gheeste onderdanich blive. Ende dat is daer mede ghenoech want in alle oefeninghe is te houden mate, mer God salmen minnen ende betrouwen sonder mate.

Chapter 6, p. 68

Hoe ghi u selt hebben als ghi sonder smaeke ende devocie sijt

Den sesten mael ist dat ghi gheen inwendighe devocie ende tranen en cont ghecrighen met enen mynliken toekeer tot Gode, soe leest drie ave maria op uwe knien ende biddet der suver maghet ende moeder Gods dat si u wil verwerven van haren ghebenediden soen om sijnre goetheit wille ende om uwer salicheit. Ende ist dat ghi noch blivet dorre ende zwaerhertich so lidet u daer in, ende laet u dat van hertel eet wesen dat ghi Gode ende sijnre liever moeder niet meer en cont ghedoen ende doet dat in u is. Ende biddet Gode dat hi dat nemen wille voer dat alre beste dat

ghi hem doen moghet, ende hebbet enen sterken hope dat u die Heilighe Gheest noch sal verlichten alst hem goet duncket.

Chapter 15, p. 87

Hoe ghi dien dach ten eynde selt brenghen ende u ghetiden houden

Ende is dat ghi tijt hebt soe leest alle avent een capittel van goeder leringhe der heiligher scriften eer ghi slapen gaet. Ende houdet alle daghe die vij ghetiden van onser liever vrouwen, het sy in Duytsche of in Latijn.

Ende en condi dat nyet ghedoen soe leest die seven ghetiden met pater noster ende ave maria als in die derde reghel staet als dat ghi voer die metten leeset xij. Pater noster ende ave marien met gloria patri. Ende voert die ander ghetiden. Ende na die prime ende na die compleet sullen si lesen credo in deum ende miserere mei deus. Ende en cont ghijs niet, soe leest drie pater noster daer voer.

Chapter 9, p.93

Daer om soe roepen die gheestelike menschen altoes Jhesus als sie vervaert oft belast worden, want so wie sinen heilighen naem altoes aenroepet die en sal nyet verloren bliven. Daer om soude een yeghelijc mensche die sueten name Jhesus in sijn camer aender doren ende aen alle weeghen van sine huysse daer hi meest wandelende is, op dat hi Jhesus nyet en verghete in sijnre herten.

Kerstenspiegel

Over thirty editions, until 1585.

See for the editions after 1500 De Troeyer 1970, nos. 281-301.

References to edition Schoonhoven, Canons Regular, 1498, ISTC ic00747450. THE HAGUE KB 150 G 12.

8o, 76 ff.

Fol. e5r, e5v-e6r

Int xx capittel een schoen leere vander biecht ende een onderwijsinghe (...). [fol.e5v] Als hem een also overpeynst so salmen gaen inder kerken in een heymelijke plaet[e6r]se ende overpeynsen: O lieve here dese sonden heb ic al gedaen sint mijnre lester biecht.

Fol. f1v-f2r

Als gi bidden wilt so bereit u herte tot innicheit (...) Hier om seldi gaen in een heymelike plaetse sitten op u knyen als Salomon dede ende u armen uut reken als Jhesus anden cruce dede of neder leggen als Jhesus inden hove dede of sitten als Magdalena dede biden voeten ons Heren. Ende sult u ogen neder slaen als die publicaen ende somwilen u ogen opslaen als die apostelen ende Maria inder hemelvaart ons Here deden. Dan suldi peysen in drie manieren. Ten eersten als een misdadich mensche den rechter bidt dat hi hem niet en wil rechten ter doot. Ten anderen als een arm mensche enen rijken here bidt om gaven of om goet. Ten derden als een lief kint bidt sinen vader. Voert seldi voer u gebet peysen: O lieve Here mijn scult is groot, mijn tijt is cort, mijnre sonden sijn veel. Och Here ic en can u niet betalen, ontfermt u mijnre. Ic hope dat ic u nimmermeer vertoeren en sal.

Fol. g4r

Int xxx. capittel. hoe hem een mensche over maeltijt houden sal.

Als gi wilt eten ofte ter tafelen gaen dan suldi God gebenedien mit een pater noster of twee ende maken een cruys over die spise ende segt: Here wilt ons gebenedien ende die gaven die wi ontfaen van uwer miltheit doer ihesum cristum uwen sone Amen. God wil ons deelachtich maken der [g4v] hemelscher tafelen Amen. God is die liefde, die dan blijft inder liefden die blijft in God ende God in hem. Sijn liefde moet ons gebenedien ende in dat ewighe leven brengen Amen. Over maeltijt suldi van Gode spreken want Gods engelen staen bi uwer tafelen ende dienen u. Item ghi sult soberliken eten ende drincken. Item ghi en sult u niet so vol eten ghi en moghet noch wel meer eten, want dat is beestelic. Ghi sult peynsen: o lieve here hoe vele heilige menschen sijnder die nauwelic broot en hebben nochtan sijne vele danbariger dan wi. O lieve here aldus leckerlic en leefden die oude vaders niet inder woestinen als wi doen. Och laci nochtan waren wi oec gaerne inden hemel. O lieve here wilt troesten ende spisen die zielen inden vegevier Amen. [g5r] Item nader maeltijt staet op ende leset Vader onse ende danct Gode. O lieve here wilt geven den levenden gracie, den doden ruste, den kerstenen vrede ende oec ons onweerdighe sondaren nae desen leven dat ewighe leven Amen. Pater noster voer alle ghelovighe zielen. Amen.

Fol. g5r

Int xxxi capittel hoe een mensche hem houden sal als hi hoert die clocke slaen. Want wi inden middele der periculen sijn daer om worden wi geringe cout inder liefden Gods, waer tegen dit een goede lere is; dat wi alle uren als wi die clocke horen slaen peynsen: O mijn herte, waer si di nu, wat gedencti nu, si di nu oeck in die wonden Jhesu Christi? O lieve here ghevet ons doch een salighe ure als wi sterven sullen ende leset een ave maria [g5v] Of aldus Maria moeder der graciën, moeder der ontfermicheit beschermet ons voer den viant ende ontfaet ons in u bescerminghe inder uren des doots. Och lieve here wilt doch troesten alle gelovighe zielen Amen.

Fol. h7r

Int xliiij. capittel van onser vrouwen souter ende rozen hoet of rosen crans ende van haer broederscap.

Fol. i1v-i2r

Desen souter suldi deelen in drie deelen Dat eerste deel is genoemt oft gehieten een cransken ofte hoeyken van [i2r] lelien. voer dat welck ghi lesen sult vijf pater noster op u vijf vinger ende op elc pater noster of vinger. x. ave maria mit sulcke beterachtinge als hier na volgen sal op elcken voerseiden vinger ende om dese voerseide x. ave maria voersienlijc te lesen ende gemakelijc soe ist noot dat ghi een pater nosterken maect van tien tekenen mit eenen rinc doende aen uwen eersten vinger ende lesen dan x. ave maria. Ende so voert op die ander iiij vingeren.

Aflaten van de broederschap van de gilde van OLV

One edition, Gouda, Collaciebroeders, date unknown. NK 1947/ISTC ii00063400. Copy THE HAGUE KB 150 E 32.

8o, 8 ff.

Fol. a1r

Item alle dye gene dye nu sijn of noch sullen wesen in dye broederschap van onser vrouwen ghilt of van dye eerwaerdyge moeder sunte Anna welcke ghilden syn tot die preker broers binnen

Haerlem in Hollant gelegen int bisdom van Utrecht, die mogen verdienen na beloop van die tijt op seker dagen hier na geteikent alle die oflaten ende die verghiffenisse van alle sonden. Welcke verdienen die geen die visiteren of versoecken die seven kercken binnen Roem alst stacie is behouden dies dat si versoecken sullen vij outaren in die kerck of vij. heilige plaetsen daer soe veel outaren niet en syn lesende voer elck outaer oft heilige plaetsen een van die vij psalmen of iij pater noster ende iij Ave marien.

Fol. a1v

Dese graciën ende oflaten heeft gegeven onse heilige vader die paeus Alexander die seste alst volcomelijc inhoud die brief dye int voerscreven convent is. Item dye in dese broerscapen sijn overmits hoer aelmissen diese iaerlix gehven, si sijn deelachtich ghemaect alle missen, gebeen, alle verdiensten die gelegen sijn in studieren, in preken, in vasten, in waken of in enich van alle goede wercken die God doer sijn grondelose barmharticheit laet geschien doer alle die werelt van dye broeders ende susters van die hele preker oerden ende oec mede van die broeders ende susteren van die derde oerde van sunt Dominicus daer die heilighe maecht synte Katerijn vander Seyn of was.

Boexken van die vijf wonden

Three known editions.

References to Amsterdam, Hugo Jansz van Woerden, 1506 or 1514. NK 451. Copy THE HAGUE KB 227 G2.

8o, 24 ff.

Fol. a1r

O lieve heer ick bidde u doer u heylighe vijf wonden dat ghi mi wilt vergheven al mijn sonden.

Fol. a2v

Ende [hy] sal dan ontfangen vijf diepe rode bloedighe wonden ende sullen wesen als lopende rivieren uut die fonteyne sijns heiligen gebenediden lichaems om die wonden uwer sielen te genesen ende u te reynigen van al u besmetheit mit den costelijcken balsem sijns duerbaren bloets.

Fol. a7r-v

O edel siel gheeft ghehoer tot onsen raet. Dat is dat ghi uwe inwendige ogen sult op slaen ende overdencken mit groter bewegelicheit uwes herten ende mit uutstortinghe van overvloedige bittere tranen hoe dat die plumpe iseren naegelen sijn gheslaghen doir sijn gebenedide handen ende voeten want sijn heilighe aderen ende seenen ende vel ende vleysch ghingen mede doer mit die plumpe naghelen in die gaten vanden cruus dat hem seerder dede dan al die pijn die hi leet. Want als die heilighe leeraers segghen, soe was dit de meeste pijn die dijn gheminde lief die soete Jhesus leet, doe sijn aderen ende senen op den houte des heilighen cruces worden uutgherect ende si sloegen die grote plumpe naghelen doer sijn heilige gebenedide handen ende voeten [a7v] daer dye aderen ende zeenen haren uitganck hebben. Als sinte Thomas van Aquinen mede seyt in dat derden deel van sijn Summe dat daer geen swaerder noch bitterder noch pijnliker ende gruweliker doot en is dan den genen die aen den cruys genagelt werden.

Fol. b4r

So doet als die heilige leeraer sinte Bernardus seit: O edel siel ist dat ghi rust begeert ende seker wilt wesen om dijn vianden te verwinnen, soe neemt vloghelen ghelijc een duyfken ende vlieget op ende maket u nestken in die diepe rode wonden ons heren Ihesu Christi. Want daer en is geen meerder rust of sekerheyt dan daer in te rusten ende daer selt ghi grote gracie in vinden.

Fol. c3r

Ende boven dese claetheit soe gheeft die claetheit sijnre heyliger sijden een sonderlinc schijnsel over al den hemel, want daer sijn ons uitgevloeyt die seven sacramenten der heiligher kercken.

Fol. c4r

Hier beghint dat liedekijn ende gaet op die wijse: Heer god geef mij goet aventuer sprac daer een hoefs ionghelinc.

Costelike scat / Van die seven kercken van Rome

Four known editions, two with the title *Costelike scat*. First edition not in NK. Second edition NK 3808. Two editions with the title *Van die seven kercken van Romen*, NK 1279 and 3313.

References are to Zutphen, Thieman Petersz Os van Breda, 1518, DUSSELDORF, UNIVERSITÄTS- UND LANDESBIBLIOTHEK, OUHG 515:INK.

8o, 100 ff.

Fol. b2v

Hier uut desen vijf punten ist apenbair hoe guet dattet is dat sich een mijns wendt syn aflaten dick te verdienen. Want die mijns en crijcht niet alleen vergiffnis unde quijtseldijng vanden pinen zijnre sunden, mer oeck wonderlike grote vermeringe oft vorderinge in Gaedes genade, unde in verdinsten des ewigen levens. Want het en mach anders niet geschien, diegeen die aflaten verdiene, die moeten hem selven oeffenen in werken die boeven allen werken verdijnstich syn unde die alre volmaectste doegden.

Fol. b3v

Oec in uutwendige bewisinge der devocien, als in lesen eynigerleij gebeden oft versueken van kercken, van altaren, van gades dijnsten oft van preken te horen.

Fol. e3v-e4r

Die paus Innocentius viij. heft gegeven allen heren clercken, lekebroeders unde allen Jonferen, die onder dat capittel van Windesum by Zwol horen, in cloester ofte lant dat sy wonen dat sy moegen verdienen, niet alleen opden Staci dagen mer oec altoes, unde op allen daghen in hoer kercken al die aflaten die te Romen syn in kercken oft capellen of op altaren oft [e4r] op ander heilige plaetsen, by also dat die priesters ofte clercken sullen versueken v. altaren, unde lesen voer ellic altaer Miserere mei deus. Die lekebroders unde die jonferen die den miserere niet en cunnen sullen lesen voer v. altaren, voer ellic v. pater noster. unde v. Ave maria. Unde aldus mogen sy oec die aflaten hebben als sy buten oer closter syn mit oerlof des oversten in wat kerc dat sy commen.

Fol. e5v-e6r

Van onser vrouwen gilde toe Harlem tot den prekers. [e6r] Die daer syn in onser liever vrouwen oft der weerdiger moeder sant Annen gilde toe Harlem int preker cloester die moegen oec verdinen die aflaten vanden seven kercken van Romen opden Staci dagen. Als sy in een kerc versueken seven altaren ofte seven ander heylige plaetsen daer soe veel altaren niet en syn, lesende voer ellick altaer ofte plaets enen salm van die seven psalmen oft drije pater noster unde drije Ave maria. Welke graci heft gegheven die paus Alexander die seste. Unde hier toe hebben sy die broederschap van die ganse preker orden unde medeylinge alder goeder werken die inder orden gedaen worden.

Fol. f7v-f8v

Unde daer om te Romen alst staci is in die kerc daer de staci licht is groet fest, solemniteit, toeloep unde vergaderinghe van volc. Unde sonderlinge vanden Ro[f8r]meynen. Soe dat die Cardinalen, Biscoppen, prelaten, edel, onedel, groet unde cleijn, unde gemeenlick al te samen mannen unde vrouwen versuken neerstelic unde mit groter devocien dese voerscreven stacien. Sommige gaende wullen unde bervoets. Sommige dragende bernende kersen in oer handen. Sommige gaen al cloppende voer oer boerst unde suchten voer oer sonden. Unde sommijge mit groten berou screijende gaen tot die kerc daer die staci is. Unde sy en vraghen niet seer nae die menichvoldicheit der aflaten want sy weten wal dat die ontellick unde Godt alleen bekent syn. Unde hier om als yemant gheestelic ofte werlick dese aflaten in syn kerck ofte cloester sal versueken soe sal hy hem laeten duncken oft hy toe Romen weer onder den devoten kersten minschen die sommige [f8v] uut veren landen daer om aldaer gecommen syn om also vol te doen voir oer mennichvoldige sonden unde versuken also die altaren ofte die beelden der seven kercken mit devoci unde aendacht mit berou unde wemoet van oer verleden sondige leven.

Fol. i8v-k1r

Dit syn die aflaten unde principaell steden des heiligen landes die welcke die pelgremis visitieren oft versucken als sy reysen nae dat heilighe graf. Want dan alle minschen alsoe ver niet mogen reysen van crancheit unde armode oft om ander saken soe heeft onse heilige vader die Paus Silvester doerch beden sunt Helenen unde voertan der pausen uut sonderlinge graci gegont under toe gelaten allen kersten minschen dat sy die aflaten die gegeven synt toe Jherusalem oft daer omtrent moegen verdienen gelick als die pelgerems verdienen die van steden tot steden mit oeren gebeden visitieren die heilighe steden. Doch soe is van noden den ghenen die de aflaten begeren toe verdienen unde niet lijflick oft in oer eygen persoen moegen daer tegen woerdich wesen dat sy mit oeren herte moeten [fol. k1r] die voerseiden stede versoeken overdenckende mit ynnicheit unde devocie wat op een ygelic stede is gescyct, mit sommige Pater noster, die men daer lesen sal nae groetheit der aflaten voer een danckaerheit. Waer datmen dan vindt gescreven vij. iaer aflaets unde also voel karenen daer salmen lesen een pater noster unde waermen vindt gescreven vergiffenis van allen sonden daer sal men lesen drie pater noster. Behalven als men compt opden berch van Calvarien, daer salmen lesen vijff pater noster. So moegen sy die aflaten waeraftich verdienen gelijck off sy persoenlick daer waren.

Fol. k1v

Oec machmen dit aflaet verdienen op syn wercke, als men dat herte to die steden heft unde leest die pater noster die daer toe geordiniert syn.

Fol. k4r

Hier begint die heilige Cruisganck ons heren den alle kersten minschen geern sullen gaen myt horen gebeden unde helpen Jhesum syn cruys draghen. Soe mogen sy verdinen die grote aflaten, hier nae bescreven, also volcomelic oft sy toe Jerusalem selven teghenwoerdich weren.

Fol. n8r

Dit boexken heft by een vergaert uut voelen boecken unde doen printten die eerwaerdige heer Robert van Coelen Abt tot Zelwart bi Groningen, van sunte Benedictus orden, to devocie unde salicheit allen kersten minschen unde boven al ter eren god unde der ionfer Marien, die geloef unde geeer moten syn in ewicheit.

In editions of *Van die seven kercken*, copy THE HAGUE KB 2901 E 25

Fol. o5r-o5v

Voort soe heeft dit ooc uut minnen een onnutte sonderesse bescreven op dattet int clooster van sinte Gertruden bliven soude gheheeten of ghenoeemt Suster Gertruyt vander Straten ende begeert ende bidt vriendeliken wye hier wat goets uut doet, sonderlinge diet te deel vallen sal na haer doot, dat si uut minnen hare allendyge sielen ghedencken als si stacie gaen ende die heylige kercken versoeken ende eeren die heyligen wyens reliquien ende heylichdom daer overvloedich is, op dat si door eens anders arbeyt ende u devoot gebet mach comen in de eewige rust ende snelliken ghebruken die tegenwoordicheyt Gods [o5v] zijnder ghebenedider moeder ende aldes hemelschen heers in ewicheit, aldus doende vergeldi haer haers arbeyts, want si haer seer daer in gehaest heeft om datse van daghe te dage sorgende ende duchtende was dat dit boec gehaelt ende ontboden soude worden, alst ooc corsts gescieden.

Cransken van minnen

One known edition of this work: Delft, Cornelis Henricz Lettersnijder, 1518, printing for Michiel Hillen van Hoochstraten, Antwerp. NK 640. Copy THE HAGUE KB 227 G 13.
8o, 56 ff.

Devoet boexken voer alle devote personen die gaerne sonder vegevier ten hemel comen souden

Only one known edition. Printed in Delft by Cornelis Henricz Lettersnijder in 1521. NK 1497.
Copy ANTWERP MPM, R 10.36.
8o, 46 ff.

Fol. a1r

Dit is een devoet boexken voer alle devote personen die gaerne sonder vegevier ten hemel comen souden. Ende is geprent ter begeerten vanden eerwaerdighen vader broeder Martijn vander Goude Gaerdiaen vanden minrebroeders binnen Delff.

Fol. d[2]1r

Hier na volgen seven devote ghebedekens met seven Pater nosteren ende seven Ave maria die welcke men lesen sal voer die .vij. bloetstoringen totten minrebroeders op dat kerchof.

Fol. d[3]6v-7r

Item ten minrebroeders binnen Delft opt kerchhof moechdi verdienen al die oflaten die die pelgroms verdienen dof ghi selver in persone in dat heilighe lant waert. Ende dat alsoe dicke als ghi daer coemt ende doet als hier [d[3]7r] na bescreven staet.

Devote oefeninghe met neghen oracien tot een yeghelike choir der enghelen

Eight known editions up to 1540. NK 1609-1611; 3618-3620; 4376; 0929.

References to edition 's Hertogenbosch, Laurens Haeyen, 1518. NK 0929. Copy BRUSSELS KBR VI 62229 A LP.

8o, 24 ff.

Fol. a1r

Een devote oefeninghe met neghen oracien tot een yeghelike choir der enghelen daer inne ghetoghen van al die alre heilichste drievuldicheyt ende die seven bloetstortingens ons heeren Jhesu Christi allen kersten menschen oerbaerlic als si gaen sullen totten eerwaerdighen sacramente ende daer nae als si daer gheweest hebben.

Fol. b8r-c3v

Dan groet dinen gheminden waerdeliken ende segghet. (...)

Als ghi neder knielt om onsen lieven here te ontfangen. (...)

Als die priester dat heilich lichaem tot dijnen monde brengt denct dit. (...)

Ontfanget dan met ootmoedige gevoelen uus selfs, vroliken ende minliken die edel spise ende loeft God met allen eernste ende begeerten dattu daer toe geboren bist. Ende bewaert dijn herte van verstroide gedachten want die sonde die seer hinderen mocht. (...)

Als ghi dat heylich sacrament in dinen mont hebt. (...)

Alstu ons here in dinen mont hebste sulstu hem breken met heilighe ghedachten. (...)

Als ghi den grooten heere ontfanghen hebt so laet u ghedachten op rijzen tot God ende denct. (...)

Alstu dat heylich sacrament nuttes. (...)

Hier nae keert di aen te sien dijns heren mismaeckte aensicht ende sijn doerwonde lichaem. (...)

Hier na so suldi uwen geminden willecome heyten. (...)

Na die ontfanckenis een op offeringe. (...)

Die keyserlike crone

Four known editions of this work. NK 647-650.

References to Leiden, Jan Seversz. NK 648. Copy THE HAGUE KB 227 G 45

8o, 32 ff.

Fol. c5v-c6r

Ende ic bidde den here dat dese scarpe doernen moeten in u herte bloeien ende welriekende rode roo[c6r]sen der liefden Gods voert brengen welcken roec u moet trecken van allen wereltlijken genochten ende doen lopen inden roke der hemelscher salven ende cruden amen.

Fol. c6v

Item dese xij doernen sijn hyer cortelijc geroert om te geven oersake daer dieper daer op te dencken, want wise menschen connen uut luttel woorden veel sins ende diep verstant nemen.

Een cleyne corte informacie om te verdienen dye stacien ende oflaten der seven kercken van Romen

One edition Amsterdam, Doen Pietersz, 1526. NK 1165. Copy THE HAGUE KB 227 G 8(1).
8o, 8 ff.

Fol. a1v:

Item men sal kiezen seven altaren in dye kercke, off daer so veel altaren nyet en zijn seven plaetsen. Ende op een yghelick altaer oft plaetse een teyken hangen om die plaetse te kennen. Ende daer toe een cleyne ghemeen bordeken daer in sal staen ghescreven ¶ Hier ist stacie ¶ Item so waer dat bordeken hanget daer machmen alle die oflaten verdynen die daer binnen Romen zijn, knielende ende lesende al daer een van die seven psalmen met een collect, off drie off vijf pater nosteren ende ave marien of na devocie des ghenens die die oflaten wil verdienen. Wilmen oock op dye selven dach alle die seven altaren ofte plaetsen visiteren dat machmen doen. Mer het [a2r] en es niet van node.

Een oetmoedighe beclaginghe voor die voeten ons heeren

Amsterdam, Doen Pietersz, ca. 1518-1532. NK 262. Copy AMSTERDAM UVA NED. INC. 112.
8o, 8 ff.

Fol. 2r

Ick bevoele mij also cout ende also laeuwe ende alsoe onbegheerlick dat mij nauwe en lustet mijn handen op te boeren tot di. (...). Hier om bidde ick u lieve here dat die twee nevelen als coutheyt ende traecheyt mijns harten in u heilighe ghebenedide herte verteren moeten daer die hetten des viers die onlesselijcke brant der godlijcker minnen in brant sonder ophouden van anbeghin daer in ghebrant heeft.

Fol. 3v

Ende oeck soe bidde ick dat ghi u heylighe leven ende lijden in mijnre herten printen wilt ende sonderlinghe u alre liefste wille op dat ick u voetstappen navolghen.

Een suverlic cransken van dat waerde heilige sacrament

One known edition of this work: Leiden, Jan Seversz, date unknown. NK 641. Copy THE HAGUE KB 228 G 15.
8o, 20 ff.

Fol. a1r

Item hier begint een suverlic cransken van dat waerde heilige sacrament dat men devotelic lesen sel, sonderlic die geen dient toe behoerende is te lesen die in dat ghilde zijn van dat heilige sacrament, want veel paeusen hebben daer grote aflaten toe gegeven al den genen die dit cranseken is lesende, sonderlinghe des donresdachs.

Figuren van die seven kercken van Romen

Six known editions of this work. NK 1280-1283, 1947, 4249. GB 26781-82, 26790-92, 26794.

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

References to Doen Pietersz, [1526]. NK 1281. Copy THE HAGUE KB 227 G 8(2).
8o, 8 ff.

Fol. a1r

Item in dit boecxken sijn begrepen die figuren vanden .vij. kercken van Rome daermen die stacien hout vanden aflaten der broederscap vander prekerroorden van Haerlem ende die in deser broederscap sijn of die dese aflaten der stacien vanden .vij. kercken van Romem verdienen mogen sullen weten alst stacie is nat uithouwinge der bullen dat si voer elcke kerk sullen lesen een psalm vanden seven psalmen met een gebet van de heilige daer die kercken na genoemt sijn ende een artikel der passien ons here over te dencken voer elcke kerc. Ende die niet lesen en can sel drie Pater noster ende drie Ave Maria lesen voir elcke kerck mit een puntgen der passien ons heren over te dencken. Ende in gehoechnisse der seven bloetstoringen ons heren als die figuren deser kercken uut wisen mach men lesen die ghebeden die bi elcke figuer deser kercken staen tegen die seven dootsonden.

Ganck die Jesus ghinck metten cruce

Two known editions of this work: ISTC ig00066750 ISTC ig00066700.

References to Antwerp Roelant van den Dorpe, [1496]. ISTC ig00066750. Copy BRUSSELS KBR INC A 1519.

8o, 12 ff.

Fol. a5r-a5v

Ende bidt Jhesum om [a5v] gracie alle u crachten der sielen memorie, verstant, ende wille op te rechten in God, om hem boven al altijd te beminnen.

Fol. a6v

O Criste dijn passie cruys naghelen ende doot / Tranen gheselen speer crone ende wonde root. / Sweet water bloet ende pijn groot / Moet sijn ons troest ter laester noot: Als wi moeten sterven den bitteren doot.

Fol. b1r-b2v

Item xx. hondert sermonen dede Jesus binnen synen leven heymelijc ende openbaer voor sine iongheren. O suete Jesu nu bid ick u dat dijne heylige woerden so moeten geprent worden in mijnder herten datse nimmermeer van mij en sceiden dat bid ick u lieve heer niet door dijne gherechticheyt maer doer u grondelose ontfermherticheyt.

Gulden litanie

At least twelve editions, first known edition Antwerp by Gheraert Leeu in 1492. ISTC il00228900.

References to Antwerp, Adriaen van Liesvelt, 1494. ISTC il00229050. Copy ANTWERP MPM R 48.10.

8o, 14 ff.

Fol. a1v-a2r

Ende soe wie dit alle dage eens mocht over lesen met devoter herten of te minsten alle vri[a2r]daghe die sal wonderlike groote genade ende gracie ontfanghen van gode.

Onser liever vrouwen croon

Six editions, first known edition Delft, Christiaan Snellaert, [1490]. ISTC ic00978600.

References to Leiden, Hugo Janszoon van Woerden, [1498]. ISTC ic00978800, THE HAGUE KB 227 G 32.

8o, 28 ff.

Fol. a2r

Hier beghint een sonderlinghe ende bequaem gruetenisse tot allen den ghenebenediden leden der glorioser coninghinnen van hemelrijc der reynre maghet Marien ende is gehieten onser liever vrouwen croon. Die welcke een een yeghelic devoet mensche haer dicwil offeren sal, merckelic des saterdages ende in haren sonderlingen anderen hoechtijden ende feesten. Ende beghinnen eerst van haren ghebenediden hoefde ende so voert als hierna ghescreven staet, met alsoe veel ave maria die welcke men al knielende lesen sal voer haer beelde heimelic of voer haer outaer.

Seer minnelijke woerden / Onser vrouwen claghe oft palmsondach

Five known editions known with the title *Seer minnelijke woerden*.

Nine known editions known with the title *Onser liever vrouwen claghe oft palmsondach* before 1550.

References to Leiden, Hugo Jansz van Woerden, 1501. NK 1668. Copy LEIDEN EL LB 71852.

8o, 16 ff.

Fol. a3r

Des dinxendages ghinc ons heere met sinen discipulen te Jherusalem ende daer ghinc hij preken vanden rijcken sijns vaders van dat die sonne op ginck totten avont. Ende als hi al ghepredict hadde so was daer een gebot ghedaen dat niemant Jhesu oft sinen discipulen eten oft drincken gheven en soude oft oec vercopen op te verboren lijf ende guet. Doe most onse lieve here gaen van Jherusalem tot Bethanien tot Martha ende Magdalena.

Suuerlic ende devoet boecxken vanden seven ween

On edition (but *Die seven ween int langhe* is very similar, five editions).

References to Antwerp, Michiel Hillen van Hoochstraten, [1517]. NK 450. Copy THE HAGUE 230 G 11.

72 ff, 8o.

Fol. a2v

Want hoe wi in liden hier Christo gelijcker sijn so wi hem na dit leven in glorien naerder sullen comen.

Fol. a6r

Hier in is gelegen tfondament der wariger penitencien ende so dick als ghi u sinlicheit ende uwen lichaem aldus bedroeft, so dicke verlicht ghy Marien dat swaer cruys dat si om u misdaet mits dat liden haers kints in haerder herten heeft gedragen ende so dic legt ghi oec een plaester op die wonden Christi, die hi om u uut minnen heeft ontfangen ende hier doer volbrengt ghi oec nae uwen vermogen den raet Christi Jhesu wanneer hy sprack: wildi mijn discipel wesen, neemt u cruys ende volcht my nae.

Suverlijcke crans van duysent rosen

Five known editions, NK 635-639.

References are to Leiden, Peter Janszoon, date unknown. NK 639. copy THE HAGUE KB 227 G 39.

8o, 84 ff.

Die XV bloetstortinghen

At least eight editions until 1550.

References to Antwerp, Jan van Ghelen, 1524. NK 425. Copy THE HAGUE KB 229 G 23.

8o, 20 ff.

Fol. a1v

Voort meer waer men dese bedinghen leest daer is God selve teghenwoordich.

Fol. a1v

Die dese na gescreven bedinghen leest met .xv. Pater noster ende xv. Ave Maria in dye eere der passien ende des lijdens ons liefs heren Jhesu Christi met ynnicheyt sijns herten een jaer lanck ende sonderlinghe des vrydaechs. die verlost .xv. sielen uutten vagevier ende hi bekeert .xv. sondaren van haren sonden ende xv. menschen van sine geslachte die worden gestadicht ende gevasticht in eenen goede leven ende hy vercrijcht rechte kennisse van sijn sondich leven.

Fol. a2r

Item al hadde een mensche in dootsonde gheleeft .xxx. jaren lanck eest dat dy dese bedinghen een jaer lanck leest met berou van sinen sonden God wilt hem alle sijn sonden vergeven ende bewaren hem in dat eewighe leven. (...) Oocso wilt hem God stercken in alle sijn duechdelijcke wercken recht oft hi alle sijn daghen na den wille gods gheleeft hadde.

Fol. b3r

Ic bidde u lieve heere door alle dye grote pijn dat ghi mi alle dye sonden vergheeft dye ick met mijn voeten ghegaen hebbe, heymelijc oft openbaer, ende helpt mi dat ick nemmermeer gaen noch staen en moet dat teghen dijn wil is.

Zeven goede oefeningen

1 known edition. Haarlem, Johannes Andreae, 1486. ISTC: io00029700. Copy THE HAGUE KB 168 G 35:5.

4o, 14 ff.

Fol. a2r

Dit sijn zeven goede oeffeninghen daer wel van node waer dat hem een yghelic mensche zoude alle daghe in oeffenen over te lesen ende Gode te dancken ende alzo te doen ende te leven alzo hem deze oeffeninghen leren zullen. Ende op elken dach een oeffeninghe te weten beghinnende des sonnendaghes, voert gaende des maendaghes, des dinxdaghes ende woendaghes, donredaghes, vrydaghes ende saterdaghes alle die weecke over. Ende zoe wie hem hier in oefende het zoude hem groet propheet in brenghen te live ende ter zielen zalicheit.

Wandelinghe der kersten mensche / Wandelinghe der bloemen

Five editions, NK 2195-2198; 4415.

References to Amsterdam, [Hugo Jansz van Woerden], 1506. NK 2198. Copy AMSTERDAM UVA NED. INC. 49.

8o, 144 ff.

Manuscripts

BRUSSELS, KBR 10763-64

Prayer book with a calender

Netherlands, sixteenth century

Parchment, 200 ff.; 171 x 114 (113 x 72) mm.

Decoration: Miniatures of Crucifixion, *Maria in Sole* and woodcut of Tree of Jesse; some historiated and painted initials; painted border decoration, penwork.

Bibliography: Van der Gheyn 1901, no.856.

Fol. 38r

Ende men sal dit knyelende oft staende oft neder ligghende lesen en niet sittende die dat vermach voor dat beelde ons heren Jhesu Criste ghebet.

Fol. 109r

Sixtus die vierde paus heeft ghegeven ... [crossed out] jaer aflaets die dit ghebet lesen voer den naem Jesus ghemaelt inder sonnen.

Fol. 124r

Dit ghebet salmen lesen voer dat beelt van onser liever vrouwen in die son hier af staet te verdinen xi M jaer aflaets.

Fol. 124v

Die paus Alexander die vi verleent alle kerste minschen die dit ghebet iij werven lesen op haer knyen voer sint Annen beelde.

BRUSSELS KBR 11059

Book of Hours, with added prayers

North-eastern part of the Netherlands, possibly Arnhem, end of fifteenth century.

Parchment, 218 ff.; 132 x 95 (77 x 54) mm.

Owner's note, sixteenth century: fol. 2r: 'Dyt boeck hoert toe Pelle Staeckebrans. We dyt fynt dye gyefet hoer weder umme goedes wylle'.

Decoration: Coloured woodcuts; painted initials and border decorations.

Bibliography: Deschamps and Mulder, vol. 5, 2002, 9-14; Rudy 2017a, 24, 109, 116; 122-123; 240-241.

Fol. 143v-145r

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

Dit salstu lesen alstu toe kerken wilste gaen, ende sunderlinge toe missen, soe suldi spreken devotelick (...).

Dit salstu lesen als ghi in die kerke siet van veers (...).

Dit suldi lesen als ghi wye water neemt (...).

Dit suldi lesen als ghi in die kerck sit ende grueten onsen lieven heer daer mede (...).

Fol. 217v

Dit navolgende gebet salmen lesen in tegenwoerdicheit der doden ende oeck op den kerchof.

BRUSSELS, KBR: II 2923

Prayer book

Netherlands, ca. 1500-1525.

Parchment; 74 ff.; 100 x 69 (67 x 42) mm.

Decoration: some penwork.

Bibliography: Deschamps and Mulder, vol.3, 1998, 24-27; Rudy 2017a, 49, 179, 259.

Fol.1r:

Wanneer ghi dit lesen soe soeldij staen voer onser liever vrouwen beelde. Ende setten ene beernende keerse voer hoer. Ende spreken x ave marien staende ende wallen dan op dine knijen. Ende lees dese gebede ijnnichlike.

Fol. 69v-71v

Item dus salmen dat hilige cruce versoeken ontsteket ene was keerste. Ende valt dan op die banck dale ende leset: O here Jhesu Christi wij anbede dij etcetera. Dit salmen doen tot elcker [70r] reijse eermen enen psalm begijnt ende die psalmen salmen staende lesen. Ende glorie salmen wenije lesen. Ende alst was in den beghijn etcetera soe salmen weder op staen. (...) [70v] Dan sal men die keerse setten voer onser [71r] liever vrouwen beelde. Soe salmen lessen vij magnijficat ende voer elke psalm salmen lesen een ave maria wenije. Ende als men leest ghenebedijt bistei onder alle wijven, soe salmen op staen. Soe salmen dan lesen salve regina neder liggende wenij mit een pater noster ende ave oeck wenij. Ende dan sal men ene collect lesen verliën ons heer God dine dieners.

BRUSSELS KBR II 5573

Book of Hours with added prayers.

Zierikzee, 1523 (noted in colophon)

Parchment, 188 ff.; 130 x 95 (95 x 67) mm.

Original owner: Mariken Hubrecht Ocker Sijmons., a laywoman living in Zierikzee.

Bibliography: Deschamps and Mulder, vol. 3, 1998, 32-37; Rudy 2017a, 71-72, 118, 262-263.

BRUSSELS KBR IV 512

Prayer book with Hours and other devotions, including the 'Negen couden'.

Netherlands (Utrecht calender), ca. 1525.

Parchment, 200 ff.; 118 x 90 (ca. 95 x 65-70) mm.

Decoration: Multiple small miniatures.

Bibliography: *Vijftien jaar aanwinsten* 1969, 146, 148, nr. 115; Deschamps 1977, 678.

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

Fol. 62v-63r

Die desen navolghende brief over hen draghen hen en sal gheen quaet moghen gheschieden noch gheen duvel en sal hen moghen bedrieghen in ghevanckenissen noch in watere noch in viere en sal hen lieden niet moghen beschieden vander pestilentien vanden donre noch vanden blixem en wert hy niet ghequetst noch (63r) niet onrecht en mach hem gheen quaet of scoffiericheyt gheschieden. Ende leydemmen desen brief op een vrouwe als sy in aerbeit van kinde waere, haere vruchte en soude niet moghen bederven alsoe langhe als hy op haere is. Hy en mach niet bederven dye desen brief des dachs eens overleest want hy is zeer crachtich alzo datmen gheenen betere brief vinden en mach.

Fol. 139v:

Want ons leven onseker is een oghenblick tyts om dan een salighe pelgrimage te doen inder erden soe eest ons zeer noot ende wel te raden dat een yeghelyck des smorghens opstaende vander rusten syns lichaems een goet opset sal maken hoe dat hy dien dach ter eeren Gods toe brenghen sal tot salicheit synder zielen ende tot stichticheit zyns even menschens ende syn neringhe ende officie ter eeren gods ende profyt zyns huysghesins.

THE HAGUE KB 129 G 32

Book of devotions

North-eastern part of the Netherlands, ca. 1545.

Paper, 252 ff.; 141 x 101 (100-110 x 75) mm.

Decoration: some penwork initials.

Bibliography: Gumbert 1988.

Fol. 137r-137v

[Rubr.:] Een ymaginantie. [Inc.:] Hier nae suldi uwen God ymagineren ende sette hem voer uwen ogen. Als nu of hi inden cruce stervende hent ende die edel ziele scheyde van [137v] den heiligen licham neder dalende in uwer zielen volcomen God ende mensche, recht of ghi mitten heiligen olt vaders setet ende verwachtten sijn vroelike toecoemst. Of mitten verloren soen die sijn guet quellie tobracht had ende synen vader verternt sukende genade ende versoeninge. Als nu mitten vrouken roepende na den sachtmoedigen Davids soen soekende gesontheit hoere dochter dat is uwer zielen. Of mitten melaetschen mensche hem te gemoete lopende als hi neder daelt vanden berch ende toent sijn melaetscheit. Als nu mit Magdalena liggende te voeten ons heren vergiffenisse hoere sunde verdrigende. Of in alsulcker glorificieringe als hi opten heilige paesdach verrees van der doet vol godliker minnen tot alden genen die syne hulpe begeerden. Ende alsoe als hi nu is inden heilige sacrament want weert dat God dijn ogen op doen wolde ende dat decsel of doen, soe soldestu sien enen schoenen ridder schynende mit vijf blenckende wonden toeneygende den menschen sijn minnende herte.

THE HAGUE KB 133 E 1

Life and Passion of Christ

North-eastern part of the Netherlands, ca. 1525.

Paper; 379 ff.; 133 x 98 mm

Bibliography: Willeumier-Schalij 1976, 56-57; Marrow 1979, 212-213.

Fol. 379r:

APPENDIX: CONSULTED PRIMARY SOURCES

Dyt hevet een apstervant uut gesat (...) Ende ist dat ghy alle daghe soe veer als dat moeghelick is des daghes een vierdel van eenre ure af gescheiden vanden menschen in enen heymelike stede.

LEIDEN UB LTK 303

Prayer book ['Passionbook']

Tongeren, ca. 1530.

Paper, 228 ff.; 136 x ca. 93 (93 x 61) mm.

Decoration: penwork initials; one historiated initial.

Bibliography: Rudy 2017a, 37, 43, 284-285

Fol. 170r

Ghegruet sistu wruchtende hoeft des almechtighen ons gesoent makers woer ons gecroent metten doren croenen ende met den riete geslagen. Pater noster.

Fol. 171r-v

Ghegruet es dat edelste bloet ghewloten ver dynen lichaem Cristi pater noster [171v] Ghegruet is die alre heilicste ziele Cristi bevolen in die hant dijns vaders ende metter selver bevelinger bevele ich u huden ende alle daghe mijn ziele mijn hart ende mijn leven mijn licham ende mijn werken ende mijn waeldaet ende die ziele, mijnre ouders, brueders ende susteren, die zielen alre gheloviger menschen.

LEIDEN UB LTK 317

Prayer book ['Passionbook']

Netherlands, ca. 1500. Made for an unknown woman, noted in the colophon: *bidt voer die scriefster*.

Paper, 325 ff.; 140 x ca. 102 (80-98 x 70-80) mm

Bibliography: Rudy 2011b, 125-126; 231; Rudy 2017a, 37, 76, 92, 285-286.

Fol. 192r-193r

[Rubr:] Men laet weten alle devoten menschen alsoe een yghelic niet moghelic en is dat heilighe graf te versoeken te Jerusalem dit aenghemerct Pausen, cardinalen, legaten, aertsbiscoppen, bisscoppen ende die geestelike raet hebben gheconsenteert ende gheconseermeert dat men in allen kercken ende cloosteren ordineren mach een forme vanden heilighen [192v] grave ende een ygheliken die dat versoect mit berouw sijnder sonden ende leest dese nagheschreven vijf ghebeden mit vijf pater noster ende vijf ave maria. Ende die ghene die niet lesen en connen vijf pater noster ende vijf ave marien of mit lichten of andere godlike gaven hoer hant reyken tot het graf die verdienen alsoe veel oflaets of zij dat heilighe graf tot Jherusalem in persooene versochten zoel verstaende diet al dus verdienen wil die moet dit graf alle daghe versoeken een gheheel jaer lanc (...) (192r) want men die pelgrimage niet wel min dan een iaer doen en mach waer omme men dit graf soe langhe versoeken moet. [Inc:] O heer Jhesu Cristi ic versoeke ende aenbede dij mit berou van alle mine sonden hier leggende gefigureert in dit graf.